

B. 112
13

अथ

॥ जागदीशीव्याप्तिवादः ॥

Jagdishvyativad

(न्यायशास्त्रम्)

697

अथ

॥ जागदीशी व्याप्तिवादः ॥

-- जागदेशी व्याप्तिवाद प्रारंभः

॥२/
१३

॥२/
१३

5

✓

तथा च प्रमाणव्यवस्थापनोपेक्षा तस्यैवाव्याप्तिस्वरूपानिरूपणमिति वाच्यः २

शि.टी.जा.

१

॥ श्रीविद्याधीशपुत्रचारुमोहनसः ॥ समारब्धेति समारब्धं यदनुमानमात्रपरीक्षणांतकारणीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्नि-
दानं ॥ व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः ॥ अत्राप्यवृत्तीति कपिसंयोगी एतद्वद्वत्तादित्यादवित्यर्थः ॥ इदं च येन रूपेण येन संबंधेन च सा-
ध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतिपोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमादत्तं अत्र यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य तेषां विशिष्टाभावादिकमादाय
दोषो बोध्यः ॥ अत्राप्यवृत्तिसाध्यकेषां काशादिहेतोः अत्राप्यभावादाह ॥ सखेताविति वृत्तिमखेतावित्यर्थः ॥ न च कपिसंयोगा-
भाववानुगुणात्वादित्यादौ वृत्तिमखेतावपि नाव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ अत्राप्यवृत्तिसाध्यकद्रव्यस्य अत्राप्यवृत्तिसाध्यं यत्र तदव्या-
प्यवृत्तिसाध्यवैयर्थ्यदधिकरणं तत्र सति हेतावित्यर्थः ॥ तस्मिन् नैव दोषः ॥ ननु साध्यवर्तिनोपसाध्याभाववानित्यर्थे साध्याभाववत्तद-
वैयर्थ्यं साध्यवर्तिना वृत्तित्वेनैव सम्पत्कृतं न चावृत्तित्वेन समं साध्यवर्तिनस्यान्वयाविवक्षणात् साध्या-
भाववत्तासममेव तादात्म्येन तस्यान्वयविवक्षात्तत्वेनैवैयर्थ्यमिति वाच्यं ॥ तथापि साध्यवर्तिनान्वितो यो मतुबर्थः संबंधीतदवृत्तित्व-
मेव सम्पत्कृतसाध्याभावावपदं वैयर्थ्यं धीमत्प्राप्तं अतः सममी ससा समं प्रथमं चष्टे साध्यवर्तिनिति ॥ तथा च साध्यवर्तिनस्य
अवृत्तौ अनन्यत्वात् यथा मन्त्रिवैश्वानरे वैयर्थ्यसाध्याभावे साध्यवर्तिनवृत्तित्वविशेषात् तदव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंग्रहार्थमेवेत्याश-

४३

४३

३

राम.

१

यः साध्यवन्निवृत्तिरित्यत्रादिमतिप्रसङ्गः सत्त्वादसंभवेऽप्यादिवासादतः साध्याभावेति न च कपिसंयोगी एतत्त्वात् इत्यादिः संय
 हार्थमधिकाराभेदेनाभावभेदमाश्रित्यैव लक्षणासिद्धेर्कार्यतथाच साध्यवन्निर्णयोभावस्तद्वद्वसित्वमित्यप्येवमप्युक्तं साध्यपदं
 व्यर्थमिति वाच्यं। प्रतियोगितासंसर्गसाध्यात्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशो नत्वभावस्यापीति तेद्व्यर्थशङ्कानवकान्तावस्तु त
 तः स्वतंत्रिणीतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवन्निवृत्तयेयः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावः। तद्वद्वसित्वमित्यर्थः। तथाच सा
 ध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यायत्तार्थकस्य साध्यपदस्यानुक्तोऽस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसंबन्धेन वादिमतोऽप्यस्मिन् न
 तासौवर्त्तयेयः समवायाद्यवच्छिन्नवत्त्वाद्यभावस्तद्वत्तिधूमासत्त्वादस्यासिद्ध्यादतस्तदुपात्तमितिकेचित्तु व्याप्यवृत्तिव्याप्यवृत्तिव्या
 दिविरुद्धधर्माध्यासासंयोगाद्यभावस्यैवद्वयगुणाद्यधिकाराभेदेन भेदो न तु गगनाद्यभावस्यापिमानाभावात्। तथाच साध्यवन्निवृ
 त्तिगगनाद्यभाववृत्तिधूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुस्तन्मते॥ ॥ गुरोगगनाद्यभावेगुणात्वादिसामानाधिकार्यं
 नतुद्वयगगनाद्यभावेतत्त्वमित्यादिप्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापिगुणात्वादिसामानाधिकार्यतदभावयोर्विरुद्धधर्मयोः संभवा
 दितिदिक्॥ नचघटः ~~नचघटः~~ त्वघटाकाशसंयोगान्नतसंभावः ~~गगनादिसत्त्वाव्याप्तिः~~ साध्यवन्निवृत्तेद्य

व्याप्य वृत्तिव्याप्य वृत्तिव्याप्य
 किं न १

शि.टी.जा.

हेतोः साध्यव
दिति ॥ ३

हेतुमानस्य गगनादि संयोगात् सकाशात् साध्याभावस्याधिकरणे गगनत्वहेतोः सत्तादिति वाच्यं। अभावाभावस्यातिरिक्तामनस्य हेतुद्वारा क
रणादिति भावः। भिन्नत्वद्वयनिष्ठसंयोगाभावतो भिन्नत्वद्वयार्थः। मानाभावादिति। तथा चोक्त्या व्युत्पत्ति साध्यकसत्वेतावत्वा
प्रतिरिति भावः। न च साध्यवत्प्रतियोगिताका न्यायाभावस्य केवलान्वयित्वात् संभवश्च वक्तुमुचितो नान्याप्रतिरिति
वाच्यं॥ वन्निर्माणगनादित्प्राप्तगगनादि हेतौ लक्षणा संभवत्तस्यापि सत्ते तु तायास्वयं वद्व्यसारात्वादिति भावः। सा
ध्यपदस्यासिद्धिर्कर्मतत्तत्तत्परतया तत्तच्चत्तपवाच्चिन्ना न्योन्याभावा सामानाधिकरण्यापस्य पर्यवसितार्थस्य द्रव्यं एधि
वीत्यादित्यादावेव संभवाद्देवती एधि वीत्यादित्यादावमासिकपनमित्यपि वदंति॥ ॥ सकलं ती ननु सकलसाध्यप्रतियोगि
गिकाभावस्याधिकरणाप्रसिध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय। यदिसाध्याभावस्य साकल्यविशेषणं। तदा वन्निर्माण
मादित्यादौ सत्वेतावत्वाप्रति। तत्रापि न तद्विपक्षाद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रति
योगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेः तत्राह। साकल्यसाध्याभाववतीति॥ ॥ तथा च साकल्यनसाध्याभावविशेषणं।
अतो नाप्रसिद्धिरिति भावः। वन्निर्माणगनादित्प्राप्तगगनादि हेतौ लक्षणा संभवत्तस्यापि सत्ते तु तायास्वयं वद्व्यसारात्वादिति भावः। सा
ध्यपदस्यासिद्धिर्कर्मतत्तत्तत्परतया तत्तच्चत्तपवाच्चिन्ना न्योन्याभावा सामानाधिकरण्यापस्य पर्यवसितार्थस्य द्रव्यं एधि
वीत्यादित्यादावेव संभवाद्देवती एधि वीत्यादित्यादावमासिकपनमित्यपि वदंति॥ ॥ सकलं ती ननु सकलसाध्यप्रतियोगि
गिकाभावस्याधिकरणाप्रसिध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय। यदिसाध्याभावस्य साकल्यविशेषणं। तदा वन्निर्माण
मादित्यादौ सत्वेतावत्वाप्रति। तत्रापि न तद्विपक्षाद्वृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रति
योगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेः तत्राह। साकल्यसाध्याभाववतीति॥ ॥ तथा च साकल्यनसाध्याभावविशेषणं।

सं. २

सं. २

भावस्य प्रतिपोगित्वं साधोना स्तीत्यव्याप्तितादवस्थमन आह। साधे चेति। तथा च स पक्षो महान सादिर्न सकलसाध्यस्याभाववति
 तदेषः॥ ॥ प्राचस्तु॥ ॥ अभिचरिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं साध्याभाववति साध्वे विरोधरी दत्तं वसाध्यै यावत्समव्याप्तिवार
 कतया सार्थकं भवतीत्यतः साध्याभाववत्येव साकल्यं प्राकप्रयोजयतीति वसवतारयंति। तन्मंसं साध्याभाववति साकल्यं नुक्ता
 वतिव्याप्तिवारकतयेव साध्यासाकल्यस्य प्रथमतः सार्थक्यं संभवात्। अन्यथा गतावति धर्मवान् इत्यत्रादित्यादौ परत्वादि लक्ष
 णात्तत्साध्यव्यस्यभाववद्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि। इत्यत्रादावतिव्याप्तिप्रसंगादिति ध्येयं। इत्येव प्रथमतः साध्यासा
 कल्यविरोधरीपादाने गुणात्वादेरपि संग्रहात्तदभाववान् गुणादिः किंतु गगनमात्रं तत्र हेतीः वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः। ननु साधव
 त्पिहित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्याभावस्य सत्तादसंभवः। किंच सकलपक्षेतरनाम्ना सकलसाधवत्प्रतियोगि
 ताकाभाववतो नुपसृज्यते। तेन समंसकलपक्षस्य कर्मधारयोप्यनुपपन्न इत्यतः साध्याभावो वेति। तथा च साध्याभाववत्येव साक
 ल्यं देयं। ननु साध्येपीति भावः। साध्याभाववति साकल्यं प्रयोजनमाह। तेनेति। विपक्षे कदेनाः कश्चिद्विपक्षः साध्यनिष्ठसाकल्यस्य
 साध्याभाववच्छेदकावच्छिन्नस्याभावस्य वा विवक्षायाः फलमाह। नवेति। एकमस्ति साध्यके सकलसाध्यासाध्यावप्यव्याप्तिरेच्छास्यतीत्या

दिनेषण ३

ग ४

२ कपिसंयोगीकपिविभागादित्यादावित्यर्थः ॥१॥

शि.टी.जाः

३

पृ ५
पटि

रापेननामेकत्वात् अत्राप्यवतीति॥ कपिसंयोगीकतत्वादित्यादावित्यर्थः॥ यद्यप्यग्रे हेत्वभावस्यापिप्रतियोगिवैष्यधिकारावावृत्ति
नस्येवनिवृत्ताः करणीयद्वयव्याप्यवृत्तिहेतोरव्याप्तिः संभवति तथाप्रियथाश्रुतमूलस्यापिनतत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुंमा
प्यवृत्तिहेतुक्तिः॥ अभिचारिणीति॥ एतद्वद्वत्त्ववानकपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः॥ आभाषहयइति॥ साध्याभावेहेत्वभावेचे
त्यर्थः॥ अत्रचसाध्याभावेप्रतियोगिवैष्यधिकारसंसाध्याघटकसंबंधेनप्रतियोगिनोयदनधिकारावृत्तद्वत्तित्वेनधूमाद्यभा
ववर्तोपःपिंडादेः कालिकादिसंबंधेनधूमादिमत्वेपिनातिव्याप्तिः॥ हेत्वभावेप्रतियोगिवैष्यधिकारावृत्तप्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधेनप्रतियोग्यूनधिकारावृत्तित्वेवाच्यं॥ तेनायमात्माज्ञानादित्यादौसाध्याभाववर्तोघटादेःविषयतयाहेत्वभावप्रतियोगिस
त्वेपिनाव्याप्तिः॥ हेत्वभावोपीति॥ अपिनासाध्याभावपरिश्रद्धः॥ तेनविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौनातिव्याप्तिः॥ यद्यपिसाध्याभा
वोपीत्येवक्रमानुरोधादक्तमुचितं॥ अपिशब्दादेवहेत्वभावस्यलाभसंभवात्तथापितत्प्रतियोगित्वंचेत्यग्रेतत्तत्प्रदेनानिर्दिष्टहे
त्वभावपरामर्शसंभवात्तेत्वभावप्रतियोगित्वंचेत्यभिधानेगोखपादित्यभिधानं॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति॥ प्रति
योगिपदप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेनावच्छेदकस्यैवशिष्टलाभार्थं॥ तेनहृदादौकालिकसंबंधेनधूमत्वाद्यवच्छिन्नका

राम.
३

कांथर

प्र२

५

एतेः संयोगसंबन्धेन सत्वेपि नाव्याप्तिः। तत्प्रतियोगित्वं हेतुभावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकसंवेदनेति॥ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनेत्यपि
 बोध्यं। तेनात्मभिन्नद्रव्यादित्यादी साध्याभाववत्पात्मनिवर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिअधिकारास्य कालि
 कसंबन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावस्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः॥ नच हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणोपात्तये
 वातिव्याप्तिवारणसंभवात्। हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगित्वविवक्षावर्थेति वाच्यं॥ तथा सति निर्धूमत्वव्याप्यवन्निरवृत्ति
 त्वादित्यादी निर्वह्निस्त्वभेदमादायेव लक्षणसंभवे निर्धूमत्वव्यप्येत्याद्युत्तरग्रंथे वक्ष्यमाणं व्यास्य लभ्यकत्वापत्तेरिति ध्येयं॥ हेतुभा
 वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणविवक्षायाः फलमाह॥ तेन द्रव्यत्वादावेति॥ अथ साध्याभाववति गु
 णादोविशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणात्वादेव व्याप्तिरेव स्यादिति भावः॥ अत्र द्रव्यत्वसाध्यतायां सकलसा
 ध्याप्रसिद्धाव्याप्तेरुक्तविवक्षया अप्रतीकारादपि पदं। तेन गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपसंग्रहः॥ द्रव्येतरसमवेतमात्रं वा प्रकृतेरव्य
 त्तमिति ध्येयं॥ हेतुतावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगित्वविवक्षायाः फलमाह॥ नवति। सत्तादाविति। द्रव्यत्वादिसाध्ये द्रव्यनुवृत्तेः॥
 पत्रेकव्यक्तिकमिति। तथाच द्रव्यवृत्तिविलादित्यादावव्याप्तिः॥ सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ नन्वितीयस्वरासात्साध्यसामान्या

शि.टी.जा.

॥४॥

अत आह

भावस्यैव निवेशितत्वात् साध्यासाधकत्वं न देयमेवेत्यत आह विपक्षो विस्तिष्ठे कव्यक्तिकमित्यनुवृत्त्यते तथा च यत्रैकव्यक्तिरेव सा
ध्याभाववन्ति तत्र गगनावृत्तिर्धर्मवानगगनावृत्त्यादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववन्ति साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः ननु साध्या
दिभेदेन व्याप्तेर्भेदाद्यत्रैकव्यक्तिक एव विपक्षः तत्रत्यसंगो साध्याभाववन्ति साकल्यविशेषात् न देयमेवेत्यत आह विपक्षो विस्तिष्ठे कव्यक्तिकमित्यनुवृत्त्यते
धर्मत्वव्याप्यरूपा निधूमत्वस्याध्यात्मत्वप्रत्ययकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्यंतं निधूमत्वव्याप्यरूपा निधूमत्वस्या
साध्यात्वप्रत्ययकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादेतो व्याप्यपर्यंतं निधूमत्वव्याप्यरूपा निधूमत्वस्याध्यात्मत्वप्रत्ययकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादेतो व्याप्यपर्यंतं निधूमत्वव्याप्यरूपा निधूमत्वस्या
दसंग्रहो न दोषापेक्षते तत्त्वेन साध्यादिति निधूमत्वव्याप्यत्वेन साध्यादित्यर्थः प्रत्येकमिति तथा च हेत्वाभावस्य महानसीयादि
वत्तद्व्याप्तिनीयन्यायेन साध्याभाववत्सकलात्तर्गतपर्वताद्यवृत्तिरित्यादिप्रसिद्धिभावः निरुक्तप्रतियोगिवैयर्थ्यकरणपाव
छिन्नसाध्याभावमापकतावच्छेदकं निरुक्तप्रतियोगिवैयर्थ्यभिकरणपावच्छिन्नपक्षमीव छिन्नाभावत्वं तत्त्वमव्याप्तिरित्युक्तं
तु न दोष इति ध्येयं ॥ साध्यावत्प्रतियोगिकान्यत्वस्य धूमादिमतिमत्त्वात् व्याप्तिरत आह अत्रेति तथा च साध्यावत्तदेन निरुक्त
रूपापि साध्यावत्तावच्छेदकं विशिष्टसाध्यावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिता कस्य अन्यपदार्थे केदो अन्यत्वे तादृश्येनान्यया
यो

शेषत्वस्य संस्कृत्यं न निवेद्य ३

राम.
४

१ प्रतियोगिता

साध्यवतिसाध्यवत्तावच्छिन्नभेदासत्त्वान्नायामिगुरुधर्मस्वरूपेदकत्वाभुपगमाच्चद्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टद्रव्य
त्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धानायाप्रतिगतिभावः। अथमविशिष्टबोधकपटसमभिव्याहृतेनान्यादिपदेनापस्थापिते
अपत्तादौ तत्त्वमवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैवतादत्तेनान्वयोनतुतत्त्वमश्रियप्रतियोगिताकत्वेनदस्यत्रयुक्तोप्रमाणा
हानहीति। तत्रावतादशव्युत्पत्तस्वीकारेनीलघटघटप्रतियोगिकभेदसत्त्वात्नीलघटोघटान्द्रव्यपि
वहास्मादितिभावः। अत्रचद्रव्यंघटान्यदित्यप्रयोगात्तयन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनभेदेद्रव्यादिपदेनबोध्यतेतद्वत्तेधर्मस्यै
वअनुपोगितावच्छेदकत्वात्। अतःघटोघटान्यदस्यस्यवार्तासंभवात्नीलघटत्वस्यैवमिति। तावच्छेदकपर्यंतानुवाचनमिति ल६
मतमानीलघटोघटान्यदस्यस्यस्यवार्तासंभवात्नीलघटत्वस्यैवमिति। तावच्छेदकपर्यंतानुवाचनमिति ल६
लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वेप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नैसंसर्गमयीदयाभाजमाहस्यकयंचित्संगमेनीयः। घटःघटोनेत्या
दीपटपटंभुव्यार्थकमेव। नतुप्रकृतद्रव्यपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरं॥ निपातान्तिरिक्तखलएवनामार्थयोर्भेदातिशयव
स्यामुपन्नतपाननुपस्थापिभेदेप्रतियोगितासंसर्गोवपटस्यान्वयसंभवात्। पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वंतुपटत्वेअविधि

य५

एव६

ने पटत्वावच्छिन्नं क५

य५

क५

वे
संभव

श्री. राजा.

५

साधारं

नतं प्रतियोगित्वं चेति त्रयमेव विशेषणविशेष्यभावापन्नं सत्संभर्गः। ननु वस्तुत्वापत्तावच्छिन्नं यत्प्रतियोगित्वं तन्मात्रं यतो नैव
प्रपञ्चत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वात्। अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तद्विशिष्टबुध्युपपत्तौ घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्व
मेव न स्यात्। मानाभावात्। अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तद्विशिष्टबुध्युपपत्तौ घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात्। अत
एव केवलाप्रत्ययिग्रंथे वदन्ति न स्तीत्यत्र वदित्वं तदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च संभर्गमयादया भासत इति स्वयमपि वदिष्यति।
इत्यमेव च प्रमेयतासिद्धिबुद्धीवादिमान्तास्तीत्यादिशब्दबोधानां संभर्गकोटौ च प्रतियोगितायाः प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नत्वाव
गाहितया भ्रमत्वे संभर्गप्रकाराविशेषविशेष्यभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात्। अन्यथा त्वस्य संबन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नप्र
तियोगित्वस्य अलीकतया अतस्तत्संबन्धेन प्रमेयस्याभावेऽर्थमिति अन्यथा संभवेन भ्रमत्वानुपपत्तेः सदुपयोगेणाप्यसतः संभ
र्गमयादियाभासस्यानर्गाकारता। अतएव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन चाभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन तादृशसंबन्धेन भ्रमत्वस्य
नुमशक्त्वात्। पटवारेः अन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्य अन्वयेनिराकार
त्वाच्च। अन्यथा घटवत्पि घटो नास्तीत्यादिः प्रमाणात्वापत्तेः। तत्तद्वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन विशिष्टस्य घटविशेष

अ३

घट१

राम.

५

किं टी. जा.

६

७६

बाधत्वावच्छिन्नत्वस्यैव संयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगित्वांशो संसर्गमयदि यैवमानं नृत्तयांत संभित्वा ह्यस्य नियामकत्वा
च्चनातिप्रसंगः ॥ ॥ घटानधिकरणभूतत्वमित्यादौ लक्षणाया अधिवरणापदमेव घटाधिकरणार्थकं घटपदेतामर्थग्राहकं ॥ ३३
न्यथा अनधिकरणपदेन अविकरणा सामान्यभिन्नत्वात् ॥ नो भूतत्वेन स्वबाधः स्यात् ॥ न च घटान्वितस्यैव अधिकरणस्य भेद
स्तत्र नाना बोधनीयः ॥ समासांतर्गतनानाभेदोत्तरपदार्थमात्रान्वपितव्यमस्ते ॥ अन्यथा नीला घटो घट इत्यादौ नील घटाभ्यस्य घ
टत्वं नीला प्रमेयः पट इत्यादौ च नील प्रमेयान् स्पष्टं प्रतीयते ॥ वस्तुतः समंबंधिकपदस्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् ॥ प्रतियोगि
तानवच्छेदकं घटानधिकरणमित्यादौ घटान्वितस्यैव अधिकरणार्थे दोषाभासते इति परमार्थः ॥ नीलः शाखो नास्तीत्यादि
शाखबोधस्तत्र शाखत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहने ॥ तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात् ॥ शाखवत्तयानिश्चिते ध
र्मिण्यपि तादृशप्रयोगात् ॥ परंतु पीत शाखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमया दया प्रतियोगित्वमवगाहनेन आदिपदा
नां यत्त्वमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तत्त्वमविच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिता संसर्गकान् ॥ ३४
यथा धजनकत्वव्युत्पत्तेः ॥ इयं स्तुतिविशेषः ॥ यद्दोषो नास्तीत्यादि सामगिकप्रतियोगित्वावगाहिताप्रसिद्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि

स्तोपस्थाप्या २

गी २९

५३-५४ त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेति घटस्य नाधिकरणं प्र
तियोगिताया नवच्छेदकमित्यादिरीत्या त्रिपदतत्पुरुषे
ण विशिष्टत्वात् ५

वस्तुतः असमानाधिकरणं सामानाधिकरण्यसंबंधेनाकावः सामानाधिकरण्याकावद्विपरमार्थः। तदनधिकरणमित्यत्राधिकरणत्वं स्वतंत्रादिसंबंधकरणस्य
 ध्वेनाप्राप्तं। तेन सामानाधिकरण्याकावप्रतियोगित्वस्य सामानाधिकरण्यमात्रनिष्ठतया साक्षात्संबंधेन तदनधिकरणस्य व्यतिरेकसामान्यसहेषिनाति
 दबाहिसिद्धिर्न भवति। न चैवं दृश्यं विधीत्वा दित्यादावव्याप्तिः। सामानाधिकरण्यकावद्व्यवहारित्वेन साध्ये असत्त्वा एतदस्वरसे नैव कल्प्यात्संबंधेति

गितात्वेनैव निरूपिता ॥ पीतः शंखो नास्तीत्यादौ तु पीतः शंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन अप्रसिद्धे नैवेत्यादिकं बद्धतरमूहनीयं। साध्या
 सामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवन्ति नृत्तत्वात् कत्विसाधयेष्यधिकरण्येत्यादिद्वितीयैरुपपन्नैरुक्त्यापत्तिरित्याचष्टे ॥ ॥ साध्यः ल
 भसमानाधिकरण्यस्येति ॥ तत्त्वमिति परेणान्वयः। वह्निमात्रेणैव व्यधिकरणतत्तद्धूमासमानाधिकरणत्वात्। वह्निमानधूमा
 दित्यादावव्याप्तेराह ॥ यदधिकरणं। यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्य
 र्थः। तत्तद्धूमाधिकरणं तु न वह्निमात्रेणानधिकरणं मतो नाप्याप्तिरिति भावः। निगुघटादिस्वरूपं यच्च न्यधिकरणं साध्या
 भूतधूमानधिकरणं तच्च क्लृप्तानधिकरणं तौ नौ तु महागौरवमत आह ॥ साध्यनिर्धेति ॥ साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं स
 ह्येतादृश्यस्तीत्यतः। सामानाधिकरण्याभाववृत्तिः। न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्य
 एवं न तु चत्वादावित्यमत्वे तावदित्याप्तिः। साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिद्वित्वमिह रूपिकाधिकरणद्वित्वस्य विवक्षितत्वात्। न
 नैव वह्निमानधूमादित्यादिविषमव्याप्तेहेतावद्व्याप्तिः। वह्निनिष्ठस्य यवतद्वृत्तत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिभूतं यदापेक्ष्यं तन्निरूप
 के यवतो दोषमादेवर्तमानत्वात् त आह ॥ साध्यनिष्ठाधेयत्वेति। अत्राधेयत्वं साध्यताघटकसंबंधेन ग्राह्यं। तेन रूपवान्महाकालता

वर्तते -
 मपि

५ त्वं वृद्धादेरप्यतो धूमवान्वहे दित्यादौ अतियोगिः। यद्यहं तस्मैनाधिकरणं तत्तद्व्यतिरेकित्वानधिकरणं ५

७ साध्यसामान्यनिष्ठाकावप्रतियोगिध्वेयता निरूपकाधिकरणद्वित्वेन नैव महागौरवमत आह ७

दित्यादौ संबंधसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादोहेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः। तदुक्तौ साधवन्निर्दिष्टौ ननु साधनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणावृत्तित्वमवश्यं हेतुता घटकसंबन्धेन वाच्यमन्यथावद्विनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वावयवे समवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्याप्यतेः। तथा च॥ सत्त्वावयववत्त्वाधूमादेत्यादावव्याप्तिः। साधनिष्ठाधेयत्वानिरूपके नात्यादौ समवायेन संयोगेन वा वृत्तेरप्रसिद्धेः। किंच द्रव्यविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः। द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपके यशुगादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादेत आह साधनिष्ठेति॥ ॥ धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वन्त्याद्यधिकरणात्वाभावस्य सत्त्वाध्वमिच्छारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति। व्यापकत्वं तु प्रतियोगिवैष्यधिकरणपघटितमेव ग्रह्यतेन संयोगेन वा। त्वधिकरणात्वाव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य तप्रायः। पिंडवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः। वन्त्यधिकरणात्वागमनेनाभयत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणात्वाव्यापकत्वादतिव्याप्तिरत सामान्यपटं। तथा च हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नयत्नमवच्छिन्नाधिकरणात्वा सामान्याभावत्वेन साधनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणात्वाव्यापकत्वं तत्त्वमवत्वमित्यर्थः। तेन वन्त्येनधिकरणाज्जलारोकादिकारिसंबन्धेन धूमाधिकरणात्तायाः सत्त्वेपि नातिव्याप्तिः। नवावत्यधिकरणात्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमाद्यनधिकरणात्

वद्विनिष्ठाधेयत्वानिरूपका

धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपका

व्यापकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः। न च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन यत्प्रविष्टिनाभावत्वेन तादृशाधिकरणात्त्वव्यापकत्वमित्यस्यैव सम्बन्धेऽधिक-
 रणात्ताभावपर्यन्तानुप्रवेशोऽर्थ इति वाच्यं। वृत्त्यनियामकसंबन्धेन हेतुतायामप्यतिप्रसंगात्। तादृशसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
 प्रसिद्धेः। अस्माकं तु तादृशसंबन्धेन यत्प्रसिद्धत्वं तस्य स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणासंभवात्। किंच अधिकर-
 णात्ताप्रवेशवत्त्वादेः साध्यत्वे संयोगादिसंबन्धेनापि ह्यादिहेतावसिद्ध्यापत्तिः। संयोगेन ह्यप्राप्तभावस्य केवलान्वयितया च
 हि निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणात्त्वव्यापकत्वादिति भावः। साध्यवदिति। अत्रापि साध्यवच्छिन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधि-
 करणात्ताकत्वमिति निष्कर्षोऽप्युक्तः। तेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ नाप्यतिः। ननु प्रागुक्तार्थस्य शब्दांतरेणाभिधानमनुवादः।
 स चात्र असंभवं साध्यदधिकरणात्तत्त्वानधिकरणात्त्वस्य साध्यवद्विन्नवृत्तित्वानधिकरणात्त्वप्रागुक्तस्य साध्यात्
 अधिकरणात्तत्त्वानधिकरणात्त्वशब्देन प्रबोधनादत आह। चरमेति। अत्राधिकरणात्ताभावतादृशभावस्य अप्रवेशादेव्यर्थेन संभवतीत्य-
 त उक्तं। अनतिप्रयोजनं तथेति। तथा च प्रकृतलक्षणावाक्यस्य साध्यमदधिकरणात्तत्त्वानधिकरणात्ताभावताप्रतीतिः। प्रागुक्तमिदं
 तस्य शब्दांतरेणाभिधानमनुवादः। स चात्र संभवेत्येवेति भावः। साध्यमिदं साध्यात्तत्त्वानधिकरणात्ताद्विन्नं व्यत्यासेन चानाधिक-

क्रि.टी.जा.

८

५६

एतानां शून्यसहान्वयादेव अनुवादतल्लाभदत्ताशयः केवलान्वयिनीति। अथाप्रतिगतिपरेणान्वयः। अथाप्रोहेतुमाहासाध्यविषे
ति। नानाव्यक्तिकेति। मूलोक्तधूमदेतुमभिप्रेत्याह। तनशब्दान्तरागमनत्वादित्यादेनानाव्यक्तिसाधकाव्याप्तिविरहेपिनक्षतिः।
मूर्तेतां परिहरति। क्वचिदिति। विशिष्टमतावाक्यातेरित्यादौ प्रतिगम्यप्रतिपत्त्यर्थः। विशिष्टधर्मवर्तिनाधिकारात्त्वस्यैवतदवशि
न्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादितिभावः। व्यक्तिक्वचिदिति। साध्यवद्यत्किंचिद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदद्वयार्थः। नानाधिकाराकरसाध्यकेति।
यत्रसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकारांननातत्रेत्यर्थः। तिनकस्यविशेष्यत्वेनानाधिकारावृत्तिरविरहेपिनवन्दि साध्यकधूमाम
सग्रहः सर्वत्रकेवलान्वयिनि। तद्विज्ञेचसार्वभौमसमतमुष्ट्यावयति। केचित्तिताहेतुधिकारादिति। सप्रत्यर्थीअवच्छिन्नत्वात्तद्व्य
साध्यवतवृत्तित्वाभावेनान्वितं। तेनैवेति। हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनैवेत्यर्थः। तस्यचसाध्यवृत्तित्वेनसहान्वयः। साध्यवतमपियेनसंब
धनयेनहरेणसाध्यतातसंबन्धेनतद्रूपावच्छिन्नवत्त्वबोध्यं। तेनसमवायेनवहेः साध्यत्वधूमेविशिष्टसत्वसाध्यकेसत्वादेवनातिआप्रिः
तदधिकाराभिन्नत्वमिति। तदस्यताभावोक्तौद्रव्यसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः। गुणावच्छेदकमवृत्तित्वाभावस्यैवद्रव्यावच्छेदेनसत्ताया
सभावस्यसत्त्वात्अतोमिन्नपर्यंतानुसरणमेदृक्कानाव्याप्यवृत्तिः। तस्याप्यवृत्तित्वेतुतादृशाभाववर्तियावतीत्यर्त्तिः। तद्वेदकद्वयं

राम.

८

वक्तव्यमितिभावः हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुविकरणास्यफलमाह। स्वावयवेसंयोगेनेति। अत्रापि न च तृतीयत्वव्युत्पत्तिः तथा च तादृश
 संबन्धेन हेतुविकरणात् प्रवेशोऽस्यावयवावच्छेदेन धूमस्य वृद्धिर्मात्रं पुनस्तत्त्वाभाववत्तादृग्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरेव नासंभवः।
 इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादाविवलक्षणसंभवादिति भावः। अत्र चोपपत्तिः कालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वरूपवृद्धित्वेनेति प्रतीत्यातिदधि
 कारोऽपि वातादौ रूपवृद्धित्वाभावाभ्युपगमे हेतुविकरणानि धूमवच्छेदकत्वे निश्चिन्नेत्याह। तेन रूपवान् पृथिवीत्वरूपद्विस्तारो न
 व्याप्तिः। तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्य उपपत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयं। तेनैवेत्यस्य फलमाह। वृद्धिर्मतिचममवायेनेति हेतुतावच्छे
 दकसंबन्धेन साध्यवृद्धित्वस्यानुक्तौ हेतुविकरणावच्छेदसाध्यवृद्धत्वसामान्याभावेन निवेशः साधनाधिकरणावच्छेदतादृशा
 भावस्याप्रसिद्धेः किंतु यत्किंचित्संबन्धेन साध्यवृद्धित्वस्याभावः प्रवेशनीयः तथा च हेतुविकरणपर्यन्तावच्छेदेन धूमादीवृद्धिमात्रं
 सवेतत्वाभावसत्तादसादसंभवावस्थातु यदि तेनैव संबन्धेन साध्यवृद्धित्वप्रवेशो न स्यादिति भावः। ननु हेतुविकरणावच्छेदप्रतीतिविशि
 ष्टसाध्यवृद्धित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिध्या लक्षणाभिदे संभवात् तदकारण्येव तन्निष्ठधूमवच्छेदकतया गगनजलत्वादिवृद्धि
 मप्रवर्तनसंयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्सर्वनामविकरणानवच्छेदत्वादत आह। तादृशभावश्चेति हेतुविकरणावच्छेदसाध्यवृद्धिति

घटपृथिवी ३

ति

संबन्धेन

शि.टी.जा.

१०

तत्र

सता

दिधुमेव हि सत्संयुक्तत्वाभावस्य चालिनीयमायनसत्त्वादव्याप्तिः। महानसादेरपि कालिकारिसंबंधेन पर्वतीयधूमाद्यधिकरात्वा
तसाध्यवृद्धित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यं। सावच्छिन्नाधिकरावच्छेदसाध्यवृद्धित्वाभाववद्वृत्तिधर्मवत्त्वमित्येक
लितार्थस्य च तत्र धूमवत्त्वधर्मसादोषे वधूमादौ लक्षणासंभवेन धूमत्वस्य हेतुत्वावच्छेदकत्वेऽपि कृत्यभावात् तथापि विशिष्टस्या
तिरिक्तत्वात् तत्रैवाव्याप्तिवारणसंभवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रवेशे गौरवमसंभवो वा विशिष्टनिरूपकाधिकरात्वात् प्र
मित्येः। एवं धूमत्वादेः व्यप्यतानवच्छेदकत्वेतावद्वैरूपेण कथायां हेतोरप्यस्यासौ न स्यादित्यादि स्यात्। ननु विशिष्टस्याति
रिक्तत्वे मानाभावः। न च गुराविविशिष्टसत्तावामिति प्रतीत्यभाव एव मानं। गुराव्यविशिष्टनिरुक्ताधिकरात्वात् विरहादेव तादृ
शप्रतीत्यभावे संभवात् न च विशिष्टनिरूपिताधिकरात्वं यद्यतिरिक्ततदा विशिष्टमेव तिरिक्तमस्तु विशिष्टाधिकरात्वात् पाः
प्रतिधिकरात्वं स्वरूपत्वाभ्युपगमात्। किंच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे द्वयं विशिष्टसत्तात्वादिति निरायदृशापामपि द्वयं सत्ताभावव
दिति प्रत्ययप्रसंगः। सत्ताभावबुद्धिप्रतिमता निश्चयस्यैव विरोधितया तदसत्त्वात् स्वातंत्र्यविरोधित्वात्तरकल्पने गौरवात्ता
एवं विशेषणविशेष्योभयग्राहकसामग्राविहेपिविशिष्टग्रहप्रसंगः। तदुभयग्राहकसामग्राविशिष्टग्रहे हेतुत्वकल्पने गो

संयोज

राम.
१०

स

रत्नांतरं सुखमेवेत्यत आह ॥ अनतिरिक्तेति गुरुवक्तुः ॥ ॥ विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति ग्रंथस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य अनतिरिक्त
 त्वादित्यर्थः ॥ तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टदेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशसत्त्वाभाववत्त्वमपि निवेद्यते ॥ अतो नाव्याप्तिरित्याशयः ॥ विशि
 ष्टाधिकरणात्वं परिनातिरिक्तं ॥ विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतेः ॥ मत्त्येकनिरूपिताधिकरणात्तादृशवगादित्येवोपपत्तेः ॥ अन्यथा विशेष
 णाभावनिर्णीयदशायामपि विशिष्टसत्ताबलप्रतीत्यापत्तेः ॥ विशिष्टवत्त्वस्यो विशेषणाभाववत्तात्तानस्य प्रतिबंधकतयाः स्वातंत्र्य
 साकल्यनापीतीति फल्यते ॥ तदाप्याह ॥ अनतिरिक्तत्वेपीत्याहुः ॥ विशेषणोत्तैति ॥ विशेषणगुणकर्मन्यत्वं विशेष्यसत्तातयोः सा
 मानाधिकरणात्मकसंबंधस्यैवेत्यर्थः ॥ साक्षात्संबंधेन तस्य व्यभिचारित्वादाह ॥ परंपरयेति ॥ अवच्छेदकस्य स्वरूपसंबंधेनेत्य
 र्थः ॥ सत्त्वगुणकर्मन्यत्वयोः द्वयमेव सामानाधिकरण्यामिति प्रतीत्या अवच्छेदकतासंबंधेन तदुभयसामानाधिकरण्यास्य द्वयमेव स
 त्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ नन्वेवं ते यत्ताधिकरणं पदार्थवच्छेदेन वाच्यत्ववृत्तित्वाभावस्य पदार्थरूपादौ सत्तात्तादृशाधिकरणत्व
 त्वमस्त्विति चेत्तत्तादिहेतोरित्यपेक्षेवलान्वयिष्य व्याप्तिप्रदर्शनमंगमत आनह ॥ केचनेति ॥ द्वितीयेति ॥ तत्र साध्यवद्भेदत्वस्याप्रसिद्ध
 त्वादिति भावः ॥ यद्यपीदं वाच्यमेयदित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयिनिहेतौ प्रथममपि लक्षणाव्याप्तिर्भवति ॥ प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्व

शिवे २

तारव्य ६

क्रि. टी. ज्ञा

११

कव

वत्तदात्म्यविशेषोऽप्रसिद्धेः न च घटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्वकलादात्म्यविशेषो घटत्वादेः कलमः न तथा सति घटत्वं घटेन वाच्यमित्यपि प्रतीत्या
यतेः न तथापि स्वाधिकारानिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वनित्वाभावोपलक्षणाद्यवच्छेदकद्वितीयाभि
धाने स्वपदप्रसक्तसाधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन घटात्मकहेतुत्वधिकारणाभूतपटव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्या
भावस्य पटावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धेः वस्तुतस्तु केवलान्वयित्यभावादित्यत्र मत्वे केवलान्वयित्वेन त्रिसदस्यताभावाप्रतियो
गित्वमात्रेण त्ववच्छेदकार्थं तथा च तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणात्तादात्म्येन केवलान्वयित्वव्याप्तिरसंभवात् एव ५
यथाश्रुतमेव साम्यगिति ध्येयं न व्यासु केवलान्वयिनिचाप्येति केवलान्वयिसामान्येऽप्यप्येऽभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रा
यितेऽर्थः प्रथमलक्षणेऽपि किंचित्केवलान्वयिनितादात्म्येन प्रमेयारिहेताव्याप्तावपि न सति रित्याहुः सत्तायां गुणेन्द्रियत्वसामा
नाधिकारणमिति प्रतीतिः सत्ता निष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकारण्यस्यावच्छेदकत्वाभावे गुणोवागाहतेत्यत्र सामानाकारप्रतीतिदृष्टा
नयति द्रव्यत्वे गुणादित्यादि न तूक्तप्रतीतेर्गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वविधीनत्वसामानाकारप्रतीतिदृष्टा द्रव्यत्वधिकारण्यभावा
विषयः गुणात्त्वद्रव्यत्वान्विकारणतया तन्निष्ठधर्मावच्छेदकत्वसंभवात् किंतु द्रव्यत्वनिष्ठपटुधर्मासामानाधिक

एव ५

राम.

११

वे

रायंतदवच्छेदकत्वाभावश्च गुरो विषय इति तद्वदियमपीति भावः । अवच्छेदकत्वाभावमिति । आत्यक्षिकं प्रत्ययं मिश्रायेणेदं
 नायां गुरो न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यामिति आदिशारं बोधस्थले वच्छेदकत्वोपपत्त्यापकपदोतरविहीनतदभावस्य गुरादो बोधयि
 तुमशक्यत्वात् किंतु सति मिश्रद्रव्यत्वसामाधिकरण्याय न गुरावच्छेदमिति आकारेव तत्र बोधः । गुरादावित्यत्र सप्रत्ययस्य गुरावच्छे
 दत्वमनर्थक्यं न त्वयादिति ध्येयं । नन्वेवंतादृशप्रतीतिः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसित्वं । विरुध्यता सामाना
 धिकरण्यास्य व्याप्यवृत्तिवैतनतदवच्छेदकत्वस्यासिध्या तादृशवच्छेदकत्वाभावविषयतीतेर्भ्रमत्वायतिः स्यादत आह । परंपरासंबंधे ४३५
 नेति । निरूपकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः । नन्ववच्छेदकताख्यसंबंधेन सतायां द्रव्येन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यामिति प्रतीतिप्र
 सात् । सामानाधिकरण्यास्य व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकतासंबंधेन तस्य सत्त्वात् । नत्विति । तथाच द्रव्यसत्त्वादित्यादावतिव्याप्ति
 रिति भावः । ननु कदृष्टान् स्थले बाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोक्तविषयः प्रकृतेषु साहसामानाधिकरण्याभावविषयकत्वे ३
 न किंचिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमहसत्त्वानेति । तथाच सतायां द्रव्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्विन्नत्वधीस्तत्र
 न स्यादिति भावः । ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोपपत्त्यव्यतिरेक इति तद्वैभोपपत्त्यव्यतिरेकवाच्यः । तथाच द्रव्यगुरात्मकविभिन्न

मिरी जा

92

५

छेदकावच्छेदेन सत्तायां तयोर्निर्वैरागतं कुतो विरोध इत्यत आह। इत्यवृत्तित्वाभाव इति। नन्वेवं च क्षेपलेसंयोगीनेति प्रतीत्या च ह्यदो
संयोगाभावेऽपि न सिध्येत। नत्रापि वृत्तिरसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मले अवगाहनसंभवादत आह। बाधकाभावादिति। सं
योगाभावो न वृत्तिरित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्रासत्वादिति भावः। ननु इत्यवृत्तित्वाभावेन सत्तावृत्तिरित्यादिप्रतीतिरेवासिद्धा। इ
त्यवृत्तित्वाभावो गुरागवच्छेदेन सत्तावृत्तित्वापि प्रत्यक्षेण तत्रैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषांतरमाह। अंतीद्वयेति। मनस्व
वदरागुत्वादावित्यर्थः। नत्र अंतीद्विपासंभेदो ननु प्रत्यक्षासंभवेऽप्यणुत्वं मनस्वसामानाधिकरण्याभाववत् मनस्वभाववृत्ति
त्वात्। एषिर्वीत्ववदिति। अनुमानादेव तत्र सामानाधिकरण्याभावः सिध्यतीत्यत आह। नचेति। तद्वद्वृत्तीति। साध्यवृत्तिभिन्नत्व
स्येत्यर्थः। तथा चोक्तानुमाने तद्वृत्तिभिन्नत्वमुपाधिः। तस्य च साध्यसाध्यव्यापकत्वे घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वे द्रव्यत्वादौ ग्राह्यं। मे
रस्य अग्राह्यवृत्तित्वे तु साध्यवृत्तित्वमिति तत्वावच्छिन्नभेद उपाधिर्विध्यः। ननु कोपाध्यप्रतिसंधानदशायां उक्तानुमानादेव साध्य
वृत्तित्वाभावसिद्धिरिति। अत्र साध्यवृत्तित्वस्यापि तत्रातिप्रसंगादित्यत आह। किंचेति। दृष्टमित्यादि तथा च कालो गोमा
नगोत्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन गगनादेव साध्यवृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः। कालस्यागनाद्यनधिकरणात्वेन तं निवृत्तित्वाभा
नहेतावव्याप्तिः। कालिकसंबंधेन हेतुमतिप्रहो काले तेन संबंधेन कालवृत्तित्वाभावस्य कुत्राप्यसंभवात्। न च कालावच्छेदः १

53

南明

॥॥

[illegible]

सि.टी.जी.

13

अवद्वितित्वाहेत्वधिकरणावच्छेद्यतद्भावाधिकरणाभिन्नत्वमित्यर्थः सादृशाभावाधिकरणात्वं सत्त्वे तु सत्त्वे स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धौ नो
नाद्यामिरित्याहुः। साध्यवद्वितित्वाभावाधिकरणात् सामान्येयान्निष्ठत्वं यदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभावस्तत्त्वं व्याप्तिः। पर्वतीयरूपादि
निष्ठयश्चर्वतावच्छेद्यवन्निमित्तसंयुक्तत्वाभावाधिकरणात्वं न तद्धर्मनिष्ठयश्च धर्मनिष्ठन तद्धर्माधिकरणावच्छेदेन अधिकरणाभेदेन अधिक
रणाभाभेदात्। अन्यथा पर्वते तदीयरूपे न वद्विमत्संयुक्तत्वमित्येव तत्पर्वतधर्मे न वद्विमत्संयुक्तत्वमित्यादि प्रतीत्यापत्तेः। अतो वद्वि
मानधर्मादित्यादौ नाव्याप्तिः। व्याप्य वृत्ते रवच्छेदकत्वास्वीकारे तु तादृशी अधिकरणात्वं सामान्येयदधिकरणाच्च वच्छेद्यत्वसामान्याभावस्त
त्वमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुनरुद्धरत्वादुपेक्षितं। वाच्यत्वादि साध्यकतादात्म्येन हेतावव्याप्तेश्च॥ वाच्यत्ववत्तदात्म्याभावाप्रसिद्धेः स
त्तेन सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मणा इव कर्मसत्तयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते॥ अन्यथा इदं
नी सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यपि प्रतीत्यापत्तेः। एतत्कालस्य कर्मिणो निरेकात्। एवं च यत्त्वे तु व्यक्ताधिकरणीयवैतुता हे
वच्छेदकसंबंधे साध्यवद्वितित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्तित्वमित्यर्थः। कालो गोमान्गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वभावावच्छेदकत्वस्य द्रव्य
त्वादितिष्ठत्यात्ममवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसंबंधेन विरहान्ताव्याप्तिरित्यपि निरस्तमित्यसंदेहः। ननु स्थि

三

13

आम ६

मि.टी.जा.

१४

न

त्यादि

इति २

त्यानसंभवति तसंबंधेन गगनादेर्हृत्तिमत्वमते तादृशप्रतीतिर्गगनप्रतियोगिकाभावावहिगौलघोचोराततएवोपपत्तौ प्रमेयांतरप्रति
 योगिकत्वे मानाभावादत आह। विरुद्धेति। तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयनास्तीति प्रतीत्या निरुद्धप्रमेयप्रतियोगिकः तत्राप्यभा
 वः संलभ इति भावः॥ ॥ इदमुपलक्षणां संयोगसंबंधेन घटत्वादिकमपि प्रमेयवृत्तीति तत्संबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
 कप्रमेयसामान्याभावोपबोधः॥ अप्रसिद्धिदोषस्यापि सत्त्वानुलेप्रतियोग्यवृत्तीति दोषांतरं किमित्युपात्तां अतस्तत्संकेतेन विमि
 षाभिभाषिकमेवेत्येवकारेण व्यभिचारोभोवीत्येवमिचरितत्वमिति॥ ॥ अथेदं वाच्यं
 ज्ञेयतादिग्रंथाभिप्रेतमिति शेषः॥ ॥ यदित्यादि। अत्र यत्समानाधिकरणत्वं नुक्तं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक
 प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यादृशतर्गतस्य व्यापकताघटकसमवायसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणोकेनापि संबंधे
 नावृत्तित्वमादाय प्रमाणात्तानादित्यादेः अत्रापि रतस्तदुपात्तमित्यत्रे सुदीर्घविध्यति। न चात्मताभावोपि समानकालीनत्वादि
 संबंधेन प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिः तथा विधिसंबंधानां रत्यनियामकत्वात्। वचिरपि तेन संबंधेन वृत्तिमत्त्वाप्रतीतिः। इत्युदेतुतावच्छेद
 कसंबंधेन हेतुसमानाधिकरणत्वमपि हेतुधिकरणत्वं न आयेयत्वे प्राप्यते नात्मत्वाद्यभावस्यपि हेतुधिकरणसंबंधितो नो

हृद

वृत्तात्तमि

ता

राम

१४

॥ तत्राचनवेव घटदृशादिमूलमाके बलात् न विनो अदि चारितेना लक्ष्यता प्रदर्शनपदत्वा न्तर्भवमूलसंगतिरिति शेषः॥

४३

३३

करोषतादवच्छेदः ॥ न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपह्नाय साध्यसमानाधिकरणाः यावन्तस्माद्शाभावाः स्वविशिष्टस्य स्वभावविच्छिन्नहे
त्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमेव हेतुमेव कुतो न हरां न कृतमिति वाच्यं ॥ इयं श्रुतिस्तत्त्वादित्यादौ महत्का
ले साध्यसमानाधिकरणास्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिध्या तत्राव्याप्तिप्रसंगात् ॥ साध्यधिकरणा
सत्तित्वस्य देशिकविशेषणतया विवक्षितगौरवं वस्तुतो द्रव्यसत्तावत्तत्त्वादित्यादावव्याप्तिः ॥ एषि व्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य वा
गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य वा देशिकविशेषणतया साध्यसमानाधिकरणास्य केनापि संबंधेन हेत्वधिकरणो वर्तमानतानो
यनुयत्समानाधिकरणाः यावन्तस्माद्शाभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येवास्तत्त्वहरां ॥ स्वस्वप्रतियोगिसमानाधिक
रणस्य प्रवेष्टी बीजाभावात्तरति ॥ ननु च ॥ तथा सति यत्समानाधिकरणाः यावन्तोऽत्राभावाः साध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वं इत्येव
सम्पत्ते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकादस्य व्यर्थता पतेः ॥ तत्रात्रात्रोक्तो विनापि व्यधिकरणाधर्मा
वच्छिन्नाभावं लक्षणासम्भवे प्रतियोग्यसिद्धिश्चेत्प्रादेव तात्कत्वानुपपत्तिः ॥ ॥ यद्यपि यत्समानाधिकरणासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकायावन्तोऽभावाः देशिकविशेषणतयोभयवृत्तियत्तत्त्वमित्येव लक्षणास्तत् ॥ स्वस्वप्रतियोगि

सामानाधिकरण्यात्तन्मविगोचरात्ताहेतुसमानाधिकरण्यात्तत्तदयोगोलकान्पत्वाभावस्यैवैदृशिकविशेषात्तपोभयवृत्तित्वाभावा
त्। धूमवान्बद्धेतित्यादीश्रुतिव्याप्तिविरहादिति। तन्नंदं॥ हेतुसमानाधिकरण्यात्तद्विषययोगाद्यात्मकाभावस्यैवैदृशिकविशेषात्त
पोभयवृत्तित्वविरहेणवन्निमानधूमादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्। नचभावभिन्नस्यैवहेतुसमानाधिकरण्याभावस्यप्रवेशान्नदे
वइतिवाच्यं। तद्वदभिन्नघटत्वादित्येदोश्रुतिव्यापत्तेः तद्वदभिन्नत्वाभावस्यतद्वद्वैपादिसंयुक्तत्वेनभावत्वात्पतत्वादिनातद्वदभिन्न
त्वात्ताद्यभावस्यभयवृत्तित्वादित्यलंघ्यवितेन॥ ॥ अत्रयसदंयधर्मावच्छिन्नपरंअयेतत्वमित्यस्यहेतुतावच्छेदकीभूततधर्मत्वमिवा
र्थः॥ तेनसकलधूमवत्पुनरातायाःवन्निव्याप्तेःलाभः। नवाज्ञानवान्मनोन्यत्वेसतिआत्ममनःसंयोगादित्यादीममसिहेतुसमाना
धिकरण्यात्तत्त्वसामान्याभावस्त्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणाप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिः॥ ॥ यत्तुद्वययुगाक
मप्यित्वेसतिमत्त्वादित्यादीहेतुसमानाधिकरण्यात्तद्वत्त्वोद्यभावस्यातथाविद्युतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणान्नस्यद्वयादि
एवच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्तत्राव्याप्तिविरहात्। साधेत्यादिनाद्व्याप्तिरित्यप्रदस्ययधर्मावच्छिन्नपरत्वमिति॥ ॥ तन्न
॥ इत्यत्राभावस्यापिकालिकादिसंबंधेनस्वविशिष्टंयत्तेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणान्नस्यद्वयादि। तद्वच्छेदेनप्रतियोगिसामा

द्य

६ तिअत्रहेतुसमानाधिकरण्यात्तादृशक्रमाः स्वप्रतियोगिप्रज्ञाधीनितेयिनाद्यत्तसंबंधेनोक्तवत्तद्वत्त्वमित्युक्तंतेनकान्यतुपपत्तिरिति६

नाधिकरायात्तत्राव्याप्तिविरहात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिकायदभावप्रतियोगिता
 तादृशाभावात्तदर्थः ॥ अत्रचविशिष्टसत्तावान्जातिरित्यादौविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैवसत्तास्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेद
 कप्रतियोगिताकतयातस्यचस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकाव
 च्छिन्नेति ॥ तथाचद्रष्टव्यत्वाभावस्यैवनिरुक्त्यावदभावांतर्गतस्यतस्याभात्वान्तातिप्रसंगः ॥ ॥ साध्यवत्त्वात्रसाध्यतावच्छेदकसं
 बंधेननिवेद्यं ॥ तेनवस्तुमात्रस्यैवविषयतासंबंधेनज्ञानवत्त्वात् ॥ घटत्वादिनावाच्यत्वाभावस्यैवसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक
 तावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वपिसमवायेनज्ञानस्यसाध्यत्वेद्रष्टव्यत्वादिहेतौनातिप्रसंगः ॥ समवायसंबंधावच्छिन्नज्ञानवन्निष्ठाभा
 वप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वाद्यभावेस्यैवप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यात् ॥ अत्रचसाध्यवन्निष्ठाभावः प्रति
 योगिव्यधिकरणात्वेनविशेषणीयः ॥ तेनसाध्यवत्मात्रएवसमवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वेनघटाद्यभावस्यस
 विपिनसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः ॥ इत्येवमसंबंधेनस्वावच्छिन्नानधिकरणासा
 ध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकोयोपपत्तदस्यत्वेमतिरस्येवच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वरूपंतत्संबंधेनसाध्यव्यापकतावच्छेदक
 वं विः

रेषि वन्त्यादि व्यापकताया तत्प्रतियोगिता कस्य जात्यादिरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य जातिसामान्याभावाद्यात्मकप्रति
 योग्यसमानाधिकरणात्वादसंभवापत्तेरतोऽत्र भावदुर्लभः ॥ भावभिन्नादिति च तदर्थः ॥ यथा च सामानाधिकरण्येनावच्छेदक
 त्वपरिताया व्यापकतायां न दोषस्तथा प्रपञ्चदृश्यते ॥ नञ्मास्तु साध्यतावच्छेदकेत्यादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानि याव
 तितत्प्रत्येकवृत्तिवृत्तिप्रतियोगिता केत्यर्थः ॥ न चैकमात्रवृत्ति साध्यकसहेताव व्याप्तिः ॥ न च यावत्त्वस्यानुपादेयत्वात् ॥ शब्दे कस्यापि
 चित्कत्वात् ॥ यद्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणायावतावच्छिन्नसत्प्रत्येकसमानाधिकरणावृत्तिप्रतियोगिता केत्यर्थः
 ति प्राहुः ॥ यत्तु साध्यवदवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिता केत्यर्थ इति तन्न ॥ केवलान्वयिसाध्यकसहेतोतादृशप्रतियो
 गित्वाप्रसिद्धा ॥ व्याप्तेर्गगनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वविहेतुसमानाधिकरणात्वासंभवारिति ॥ अत्र व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि
 तावच्छिन्नव्यापकताया अवच्छेदोपपत्तिवद्वर्जहो कप्रत्ययः ॥ तेन प्रतियोगिताया समं अवच्छेदकस्य समस्य कोपधत्वेऽपि पुंशु
 षः ॥ तत्त्वित्तु कोपधत्वेऽपि पुंशु वद्वर्जनिवेदादिपुंशुक्ताः ॥ सर्वत्रेति ॥ सत्वेतावसत्वेतो चेत्यर्थः ॥ तथा च यावत्तानुक्तावति व्याप्तिरेव
 स्यान्ना व्याप्तिरिति भावः ॥ सकलव्यभिचारिणीत्यर्थ इत्यन्ते ॥ केचित्तु सर्वत्रेति ॥ सकलहेतुविकरणावच्छेदेनेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ वाच्य

वाच्यता घटत्वादिना
 घटत्वादिना

99

42

८५

यावत् दोषाय न

॥

नृसूक्तदिवागि

ननु

नाधिकारानि ननु येन सत्त्वधर्मवत्त्वा व्याप्तिरित्युक्तेष्वेव वाच्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणसंभवात्वावत्त्वार्थलक्षणांगीर
प्रसंगः॥ अतस्तत्तत्प्रत्येवेत्यादीति॥ तदप्यसंगतं॥ प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन वन्निधूमोभयत्वादेस्तद्व्यापकत्वा
भवात्॥ वन्निधूमोभयवान्धूमादिस्यादाव्याप्तिभयेन तादृशानिरुक्तेः शंकितामशक्यत्वात्॥ ननु प्रतियोगितामात्राधिकार्यापत्ति
प्रतियोग्याधिकारणात्माध्यानिवृत्तिसाध्यावच्छेदकसंबन्धेन ग्राह्यमित्यलयावत्त्वनिविशेनेत्यत आह अतएवेत्यादीत्यपि वदं
ति॥ ननु आस्त॥ ॥ साध्यावच्छेदकतिरिक्तधर्मानिवच्छिन्नसाध्यानिष्ठयादृशप्रतियोग्यावच्छासिभयेन तादृशानिरुक्तेः शंकितामश
गिताकोयत्किंचिदभावो॥ यदधिकारणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगितामयसमानाधिकारणत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वावत्त्वार्थलक्षणा
ंगीरवत्प्रसंगः॥ प्रमेयवानवच्छादित्यादौ विरुद्धवदत्वपक्षोभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकंप्रमेयाभावमादायेवलक्षणा
संभवात्॥ गगनादेव तिमत्वलक्षणाधर्मत्वाभावात्॥ सामान्याभावापत्त्यप्रतियोगितात्वं च प्रत्याश्रयं भिन्नमतोद्यतत्वपटत्वाभावाप्रमेय
मात्रस्याभावमादायेव धूमवान्वदेरित्यादौ नातिप्रसंगः॥ न चानवच्छिन्नांतवेय्यं वन्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय धूमवान्व
देरित्यादावतिव्याप्तिवारकत्वात्साध्यानिष्ठपदमपि तदर्थमेव॥ अन्यथा गगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाधभावमादाय

अतस्तत्तत्प्रत्येवेत्यादीति ३

मिचाराभात्रेऽतिआद्यापत्तेरनन्त्राद्। अतएवेति इत्थंचभूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावसमाधत्तावच्छेदकतिरिक्तधर्मवि
 शिष्टप्रतियोगिताकतयातस्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्यापत्तिरिति व्याप्तिरसंघादयतीत्याशयेन द्वितीयाद्यवच्छिन्नाभावपर्यंतस्य प्रति
 योगिसामानाधिकरण्याभिधानमपि साधुसंगच्छते। परंतु प्रकृतसाध्याप्यतावच्छेदकप्रतियोगिताकीपः कश्चिदभावो यदधि
 करणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमेवाव्याभिचरितत्वं कुतो नोक्तं॥ भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्ते
 स्तादृशीभयात्मकसाध्याप्यतावच्छेदकत्वाभावादेव तादृशीभयाभावमादायति आस्यसंभवादिति विभावनायमिष्टादुक्तेचित्तु
 ननु साध्यावच्छेदकावच्छिन्नपदस्य व्यर्थतया साध्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्य यावत्त्वविशेषणमुचितमित्यत
 आह अतएवेति उक्ताभावे यावत्त्वोपादानादेवेत्यर्थ इति प्राहुः॥ ॥ ननु भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य आपकं॥ तादृशीभयवति घटादौ उभयस्य च साध्यावच्छेदे
 कतायाः प्रतियोगिवैयर्थ्यादधिकरण्यापत्तिरिति कल्पेन भूतत्वमूर्तत्वोभयस्य आपकं॥ तादृशीभयवति घटादौ उभयस्य च साध्यावच्छेदे
 न विशेषगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वादत उक्तं। मनोऽप्येवेति। साध्याप्येवाभावमादायतीति व्याप्तिः। सततं वस्त्वतरेत्यतिकेमुति
 कल्पयेनोक्तं। मनोऽप्येवेत्यपि वदन्ति। अतयात्वादिति। स्वविशिष्टहेतुधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्वात्। मन

२+ नचसाधनसमानाधिकरणगोत्वाधभावस्य हेतुधिकरणवच्छेदेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभव इति वाच्यं ॥ तस्यापि पूर्व
वर्षण इति त्वविशिष्टस्वाभावसकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ॥ नचैवं रीत्याव्यभिचारिसात् प्रतियोगित्वमिति वाच्यं ॥ + २

स्येवमभिचारदिपक्षः ॥ अनुयत्समानाधिकरणाः यावन्तोभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्यस्यैवसम्पत्तेः साध्यतावच्छेदक
त्वधित्वेत्यादिकेव्यर्थः ॥ आभावस्यसमानाधिकरणाधभावश्चिन्तस्वकीयमप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणापेक्षद्वयप्रतियोगिता
याएवव्याप्यवृत्तितानि रूपकतयाधुमाधभावस्य पूर्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्वाभावविश्वप्रतियोगिताया अतथात्वेन धूमन्वत्त्वे रित्वा
दावतिव्याप्ययोगादत आह ॥ साधनेत्यादि ॥ गोत्वादीत्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः ॥ तथा च तदनुक्तावसंभवपक्षस्यासिद्धिभावः ॥ न
नुयत्समानाधिकरणाः यावन्तः साध्यप्रतियोगिताकाभावाः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वमित्येव
व्यर्ता ॥ ॥ तावन्तेव गोत्वाद्यभावमादायासंभवस्य व्युदासादत आह ॥ तत्तदिति तथा चोक्तविवक्षायां द्रव्यत्वाद्येकव्यक्तिकसाध्यसक
क्षेतोत्तरासंभवेपि बहिर्मानधुमाज्जातिमानसत्वात्तदस्यादौ साध्यप्रतियोगिकानांतत्तद्वाक्यभावानां आत्मत्वाधभावानांच प्रतियो
ग्यसमानाधिकरणात्वादव्याप्तिरिति भावः ॥ नचसाध्यव्यापकप्रतियोगिकादुत्पत्त्यस्यैवसम्पत्तेः व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकप
यित्वमर्थमिति वाच्यं ॥ तत्तत्संभवेनानां गगनादीनांच प्रमेयत्वादिप्रकारेण साध्यव्यापकतया तदभावमादायासंभवापत्तेः ॥ नच हेति
मत्वेमतिस्वानधिकरणासाध्यवनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वेन निश्चयतत्प्रतियोगिताकाभावरवनिवेष्टामिति वाच्यं ॥ तस्यैव

बंधेनैवप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्तत्राह। एवमितिहलांतरेपिप्रतियोगिसमानाधिकरणवदलोपित्यर्थः। अथसंबंधेनव्यापकत्वं
न्यसंबंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरणपदंनैवसंबंधभेदनिबंधनः। प्रोक्तातिव्याप्तिरुपोदोषः। साध्यव्यापकताघटकसंबंधेनसांप्रति
योगिसमानाधिकरणपदकसंबंधस्यैक्यविवरणानिरसनीयइत्यर्थः। यत्संबंधेनस्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्र
तियोगितावच्छेदकंयद्यतदप्यप्रतियोगिताकः। साध्यवन्निष्ठाभावीयतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासमानाधिकरणावच्छेद
काप्यप्रतियोगिताकोवायोभावस्तस्यतादृशसंबंधेनप्रतियोगिनोपदधिकरणंतद्वृत्तित्वंविवक्षितमितिफलितार्थः। एषिवि
त्वाद्यभावप्रतियोगित्वंतुनकालिकसंबंधेनएषिवितीतादिव्यापकतावच्छेदकं॥ नित्यएषिव्याप्यमभिचारात्। किंतुसमवायेनैवने
नचसंबंधेनएषिवितीताद्यभावस्यहेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावात्ततोक्तातिव्याप्तिरितिभावः
यत्तुयेनसंबंधेनव्यापकत्वेनप्रतियोगिसमानाधिकरणोक्तावपिनित्यज्ञानेनित्यसंबन्धव्यवृत्त्यादित्यत्रातिव्याप्तिः। साधनम
मानाधिकरणस्येष्टाभिन्नत्वाद्यभावस्यापिसाध्यव्यापकताघटकविवक्षितसंबंधेनयावच्छेदविकरणप्रतियोगिसमानाधिक
रणत्वात्। नचयेनयेनसंबंधेनव्यापकत्वेनेसंबंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरणविवरणोक्तोदोषः। तथासमिधत्तुदेवेय

त्रि.टी.जा.
२०

नच ५ २१
व्यापकतया विशेषणतया सामान्येनैव साध्यवन्निरूपितविशेषणतयापि वाच्यत्वादेः साध्यव्यापकतया घटनादिना वाच्यत्वाद्यभावस्येव तद-
दना संबन्धेन हेतुविकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याविरहात् धूमवान्बन्हेरित्यादिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहादिति ॥ त-
न्मते ॥ विषयितासंबन्धेन व्यापकताया एवासत्वात् ॥ विषयितासंबन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणात् प्रसिध्या स्वावच्छिन्नानधिकरण-
साध्यवन्निष्ठत्वादिव्यापकताया स्तेन संबन्धेनासंभवात् तन्न संबन्धेन स्वावच्छिन्नसंबन्धितमेव व्यापकताया निवेशनीयत्वमुक्त-
तिप्रसंगभयेनैव तस्यानिवेशनीयत्वात् न च तत्संबन्धावच्छिन्नायाः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानव-
च्छेदकधर्मवित्वलक्षणा व्यापकत्वं विषयितासंबन्धेन स्तुलभं साध्यवन्निवृत्त्यनेव स्तुलमात्रस्यैव विषयितासंबन्धेन संबन्धितेपि नित्यता-
नामत्वविशिष्टघटादेर्विषयितासंबन्धेनाभावस्तत्र सत्त्वाधकाभावादिति वाच्यं ॥ विषयितायाः दृश्यनियामकतया तत्संबन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः यदपि मनस्त्वत्तत्रागुत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः ॥ अगुत्वं सामानाधिकरण्यात् मनस्त्वाद्यभावस्यापि साध्यव्या-
पकताद्यदकदिक्कृतविशेषणतया सर्वत्रैव परमार्थो प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्वादिति ॥ ॥ तदपि तु ॥ ॥ नित्यानामव्यावर्तक-
त्वात् ॥ नित्यानामेव मूर्तानां दिगुपाधितया परमार्थोदिकृतविशेषणतया कस्याप्यसत्त्वात्तेनापि संबन्धेन साध्यव्यापकत्वविरहात् ॥

राम.
२०

अन्वयावस्तुमात्रेणैव कालोपाधित्वसंभवात् तदपि जन्ममात्रस्य न स्यात् अतएव प्रत्यक्षदशायां दिक्कालविभागेनास्तीति मे १
 त्पिसिद्धांतः संगच्छते ॥ अथ अपरमाणोसत्त्वात्तदानीमपि दिग्बिभागप्रसंगादिति दिक् यदि च संदेमहाकालत्वादि
 त्यादावतिव्याप्तिः ॥ साधनसमानाधिकारास्य महाकालोपत्वाद्यभावाप्यपि साध्यव्यापकताघटककालिकसंबंधेन महाकाले प्र
 तियोगिसमानाधिकारात्वात् न च संदेस्यकारकयत्किंचिद्वोधयत्ते विषयतासंबंधेनैव संदेस्यव्यापकत्वात् ॥ यावदंतर्गतं तदस्य स्व ४
 वंस्पेव साध्यव्यापकताघटकविषयतासंबंधेन हेतुधिकारो महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकारात्वाभावाच्चातिव्याप्तिः नहि ताव
 दबोधयत्ते ॥ कालिकसंबंधेनापि संदेस्यव्यापकत्वं भाविभूतसंदेस्यप्रचारादिति वाच्यं ॥ विषयतायाः ज्ञानसमानकालीनतयात् पु ६
 द्बुद्धिभेदपभावदृश्यामेव संदेस्यवतिविषयतासंबंधेन तद्विषयस्य भावसत्त्वात् विषयतायाः स्वभावस्यैव संबंधेन
 संदेस्यकारकजन्यबुद्धेः साध्यव्यापकतासंभवात् किंच व्यधिकाराधर्मावच्छिन्नाभावस्यासत्त्वेऽपि व्यधिकारासंबंधावच्छिन्ना
 वाच्यत्वाभावमादायैव केवलान्वयिसाध्यकसूत्रेण लक्षणसमन्वयात् ॥ प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलस्य दुषकत्वानुपपत्तिः ॥ न च
 साध्यव्यतिष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यात् ॥ न च संदेस्यव्यापकतायां व्यधिकारा

शि.टी.जा:

२१

धर्मावच्छिन्नाभावमादाया संभववारकस्य सामानाधिकरणेनेत्यस्य अर्थतायामेव नमूलग्रंथस्य तात्पर्यमिति वाच्यं सामान्यधर्मैरावि-
शोधाभावमादाय व्यापकत्वाप्रसिद्धिविरिणार्थमेव सामानाधिकरणपरत्वं व्यापकताया प्रवर्णनं निवेदनीयत्वात् इत्यादि विभा-
व्यते ॥ तदा संबंधवैयर्थ्यविवक्षेति ग्रंथस्य साध्यव्यापकत्वस्य तदवच्छेदकप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसामाधिकरणपक्षे कीभूतप्रतियो-
ग्यधिकरणत्वस्य चेकसंबंधावच्छिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ ॥ तथा च ॥ स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नधर्मो व्यापकताव-
च्छेदकप्रतियोगिताकाः यावन्तोऽप्रभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादस्यैवाभावात् यावदंत-
तस्य समवायादि संबंधेन नित्यज्ञानत्वमनस्त्वस्य तत्त्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेन यावच्छेदविकारो-
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यात् नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वात् ॥ मनस्त्ववत्प्रगुत्वात् ॥ यदो महाकालत्वादित्यादौ कुत्रापि ना-
तिव्याप्तिः न चैवं वाच्यं ज्ञेयत्वादिना दावव्याप्तिः ॥ व्यविकरणाधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य तत्र घटकतया तस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकसंबंधसत्तेमानाभावादिति वाच्यं ॥ स्वरूपसंबंधेन घटत्वादिना वाच्यत्वं नास्तीत्यादिमतीत्यनुरोधेन तादृशाभावस्यापि
प्रतियोगितवच्छेदकसंबंधस्वीकारात् ॥ अन्यथाभूतलंसंयोगेनूपसिद्धांतः ॥ व्यविकरणाधर्मावच्छिन्नोऽपि चेदभावः प्रामाणिकः ॥

१ घटसावच्छिन्नं घटवदित्येवमिति मतं त्वेवमित्यने संयोगेन घटत्वे न घटो नास्तीति प्रत्यक्षं १
२ संगान्तयेवम

राम

२१

प्रतिपक्षेति वा सा या पंतोका वा
३५ स्यात्तु ना भान्त
चे ५
त्रा ६

शि.टी.जा.

22

संबंधेन साध्यतायां धनी चैत्रत्वादित्यदि सधेतावव्याप्यतेः । तद्रूपान्तरं पक्षतातइत्यादावतिव्याप्यापत्तेः साध्यताघटकसमवा
यसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकानोपधिकरणधर्मावच्छिन्नगुणात्वाभावात् सर्वधामेव स्वविशिष्टहेत्वधिक
रावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्वादिति । यत्तु विशेषगताविशेषेण साध्यव्यापकत्वेनैव प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामा
नाधिकरणपंचसंबंधैक्यविवक्षयेत्यस्यार्थमाहुः । तदपि गवाक्षभावस्यात्मत्वाद्यभावस्येत्यादिप्रसंगस्यातश्च कतापत्तेरपेक्षितमिति
नन्वेतावताप्ययमात्माज्ञानादित्यादावव्याप्तिरेव घटत्वारिनात्मत्वसामान्याभावस्यापि स्वविशिष्टस्य हेतौ विषयतया अधिकरणो
द्युतौ व्यापकताघटकसमवायेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादत आहृदत्वांतरेति । पश्चादुक्तहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधि
कारादलेपीत्यर्थः । संबंधमेव निबंधनोदीषः एकसंबंधेन हेत्वधिकरणात्वं स्वविशिष्टहेत्वधिकरणोक्तं । संबन्धस्यैव संबंधेन हेत्वधि
करणात्वं निबंधनोदीषः एकसंबंधेन हेत्वधिकरणात्वं स्वविशिष्टः व्याप्तिरूपो दीषदस्यर्थः । संबंधैक्यवक्ष्येति । हेतुसमानाधिकरणादस्यत्र हे
त्वधिकरणात्वं येन संबंधेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेत्वधिकरणात्वं तेन संबंधेनैव विवक्षयेत्यर्थः । इत्थं च दत्तांतरपदमपि
साधुसंगततद्वितुनव्याः । यद्यधूमवान्नहिरित्यत्रातिव्याप्तिः धूमसामान्याभावस्यापि हेत्वधिकरणायोगात् तत्कावच्छेदेन स्वप्रति

एहलभित्तयेतुं नान्य संवेनेते सधिरुणा तमिदं नो ३
ब २

— 121 —

三

22

प्रतियोगि

योगित्वस्य कालिकसंबंधेनाश्रयीभूतवत्त्वादेः समानाधिकरणात्वादत आह तन्मात्रेपीति प्रतियोगिसामानानाधिकरणमित्यत्र
प्रतियोगिताश्रयदलेपीत्यर्थः। संबंधभेदनिबंधनोदोषः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्य एकसंबंधावच्छिन्नवच्छेदकप्रतियोगिता
काभावस्यान्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयीभूतवत्त्वादेः समानाधिकरणनिबंधनोदोषः संबंधैक्यविवक्षया यत्संब
धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वस्य सामानाधिकरणमित्यत्रापि तेन संबंधेन प्रतियोगिताश्रयत्वविवक्षया इत्यर्थ इति संदे
यः॥ अत्र संबंधैक्यविवक्षया रूपसामान्याभाववान् एषिवीत्वात्तज्जन्म एषिवीत्वादेत्यादिविरुद्धहेतावतिव्याप्तिः। साधनसामानाधि
करणास्पृष्टपि व्यत्यस्य ताभावाप्यपि हेतुविकरणास्पृष्टपि व्यवच्छेदेन जन्म एषिविषयवच्छेदेन वादिच्छतविशेषणतया प्रतियोगिसामानाधि
करणात्वात्। मूर्त्तमात्रेणैव दिगुपाधितोषगमात्। न चैतस्यालक्ष्यत्वे निरूपमित्याकारकयत्किंचित्प्रमाव्यक्तेर्विषयतासंबंधेन सा
ध्यव्यापकत्वात्। यावदेतत्तदभावस्य हेतुविकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरणविरहान्नातिव्याप्तिः। तादृशबुद्धि
व्यक्तेर्विभिन्नकालीनघटादौ केनापि संबंधेनासत्त्वादिति वाच्याविषयतायाज्ञानसमकालीनया तादृशबुद्ध्याभावदशायामेव रूप
मुन्येगगनादौ विषयतासंबंधेन तदुभयभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्तादृशज्ञानव्यवस्थाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्र

ताक

धिय

सम३

न

न३

श्रीटीका.

२३

तियोगिताकलाभावात्। स्वावच्छिन्नानधिकरणसमाध्यावन्निष्ठस्यादित्यापकतापास्तदुचित्यक्तौ सत्वेऽपि प्रतियोगिवैष्यधिकरणयत्न
यत्कत्वस्य तदुचित्यक्तविसत्वेनोक्तसत्वेऽतिव्याप्तेरावश्यकत्वादिति तन्मन्त्रिराकुर्वते। स्यमात्राभावेत्यादिमादृशिवीत्यादि
कमिति॥ नित्यदृष्टिभ्याः दिगुपाधित्वमानाभावादपि तन्नेन जन्मदृष्टिर्वाधुपग्रहः। सत्त्वे तुल्यप्रतिकूलविरोधनिर्णयस्यति
॥ प्रलय इति। महाप्रलय इत्यर्थः। एवं प्रलयेतु पार्थिवपरमाणोरूपसत्त्वेऽप्यत्र अन्वयात् उच्यते। पार्थिवद्वारा तु कस्य रूपोत्पत्त्यर्थे
परमाणोः। पाकांतरकल्पनापत्तिरिति याच्यते॥ ॥ प्रलय इत्यस्य फलेन रूपादेः प्रलय इत्यागमिष्यर्थः। तेन माहाप्रलयान्मप्युपग
मपिन दृतिः। उपलब्धिकाले चेत्पञ्चकारेणानिरुक्तप्रलयस्यानुकर्षणत्वात्। अवयविन्यपि पाकदशायां तत्सत्त्वं तत्तत्प्रथम
नतेत्यपरे॥ ननु विरोधविरहेऽपि घटाद्यवच्छेदेन व्यभिचारित्वात् कुतः। सत्त्वे तुल्यमत्र आह॥ उच्यते। तियाद्यपि तन्मादिरूपनाशका
लेपि अवयविनिर्मुक्तसामान्याभावसत्त्वात्। तथापि पीतुपाकवदिमते तदसंभवात् अपच्यमानावयव्यनुरोधाच्च उच्यते। कालमात्रा
नुसारां। तत्सत्त्वादि। रूपादिसामान्याभावसत्त्वादित्यर्थः। प्रतियोगिवदिति। प्रतियोगिन इवेत्यर्थः। विरोधित्वं कदापि कदाचि
नित्यं॥ मानाभावादिति। प्रलयाद्यवच्छेदेन परमाणवादौ रूपादिसामान्याभावे तु योग्यमन्त्रिकर्षाभावात् सत्यस्य सत्त्वेऽपि अनुमा

यति

त्वा ३

प्य ६

पाकेन ३

राम

२३

नादिकमेवमानमलीत्याशयः। यच्च घटादौ उपलब्धकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्षमेव संभवति तदानीं चक्षुः संयुक्तवि-
 शेषणतायास्तत्रासत्वेऽपि द्रव्यसमवेतवृत्तभावप्रत्यक्षहेतीति चक्षुः संयुक्तसमवेतविशेषणतायास्तत्वेन सन्निकर्षसंभवादि-
 ति॥ ॥ तत्तु॥ ॥ चक्षुः संयुक्तसमवेतघटादौ विशेषणतायास्तत्वाभावाच्चक्षुः संयुक्तयोः समवेतविशे-
 षणताया एव अभावग्राहकत्वेन द्रव्याभ्यां समवेतवृत्तभावचाक्षुषत्वेनैव तज्जन्मतावच्छेदकत्वात्। अन्यथा त्रसराग-
 वृत्तभावचाक्षुषेऽपि चारापत्तेः विध्येयं॥ वस्तुतः स्वोत्पत्तेः पूर्वचक्षुः संयुक्तसमवेतस्य घटादेरसत्वात्। विशेषणता-
 या अपि तदानीमसत्वात् तदुक्तक्रमेण हेतुतेव नास्तीति ध्येयं॥ अतएवेति। ध्वंसप्रागभावयोरस्य ताभावविरोधित्वे मा-
 नाभावादेवेत्यर्थः। रक्तमध्वंसप्रागभावयोस्तत्वावेदयितुं मंतरापदं॥ रक्तं रूपमिति। न च गुरोः शुक्लादयः पुंसीत्यनुशास-
 नांतरकोरूपं नास्तीत्येव प्रयोगो युक्त इति वाच्यं। वस्तुतः विशेषणताया पक्षेऽपि शुक्लादिशब्दस्य पुंस्त्वनुशासनत्वात् अतएव
 शुक्लं रूपमिति प्रयोगः समासमिमांसावृत्तेव वक्ष्यते इति ध्येयं। एष अन्तरूपं नास्तीत्याकारकः प्रत्ययः पूर्वस्यादि। पूर्वीत्यध्वंसव-
 त्तिउत्तररक्तस्य प्रागभाववतिरुदानीं रक्तपीत्यर्थः। न च रक्ततादृशायां वर्तमानस्यापि रक्तांतरध्वंसोत्तरानीं रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियो-

श्रीलरीजा

२४

मा

गिताकत्वविरहात्तत्तादृशप्रत्ययः। तस्यैव व्याप्यवन्नित्वादिति वाच्यं। अंसादिप्रतियोगित्वस्य किंचित्स्थमविनवच्छेद्यत्वात्तत्तदनंतध्वं
समागभावादियुरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनापेक्षया रक्तत्वावच्छिन्नकृताभावसंबंधमेव अंतराग्रामादिषु
त्यभानयुत्वात्। न च पावतिरक्तस्यागित्तत्वात्किंचित्त्वेतरधर्मानिवच्छिन्नतत्तच्च निष्ठप्रतियोगिताकाभावेरेवरक्तं रूपं ना
स्तीति प्रत्ययः क्रीयते। प्रकृतं च विद्यमानरूपप्रतियोगिकस्य तादृशाभावस्यासत्त्वान्न तथा प्रतीतिरिति वाच्यं। तथा सत्त्वं त
त्तादृशमेव रक्तं रूपं नास्तीत्याकाशकबिर्गर्गयेपितत्र रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययापत्तेः। विरोधिनः सामान्याभावस्यानिश्चयात्॥ विरो
धाभावकुटनिर्गमिण्या प्रतिबंधकत्वात्। अन्यथा सामान्याभाव एव न सिध्येदिति भावः॥ ॥ प्रांच. स्त॥ ॥ प्रतियोगितासंबंधेन
रूपत्वमात्रावच्छिन्नप्रकारताकः संसर्गाभावविशेषकः प्रत्ययोरूपाद्यवच्छिन्नप्रकृतकबुधेर्विरोधातिरूपत्वं प्रतियोगिता
वच्छेदकमेव नेतिव्यामतादृशया रूपत्वावच्छिन्नाभाव एव रूपं नास्तीति प्रतीतेर्न विषयः किमनुरोधेन रूपध्वंसादिभित्तदस्य
ताभावसिखिरित्याहुः॥ ॥ अंतो जीतरयामे समवायेन रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीतेः। नित्यवचनैः प्रामाणानुरोधेनैव ध्वंसात्
ताभावयोर्न विरोधः। अन्यथा समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाद्यप्रसिध्यात्प्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेरिति उपरमार्थः। तत्ता

ली४

को०

राम.

२४

एषा त्वावेति बह्विधानां नामादिना दौ नायासिः अथा इयं विशिष्टत्वादिना दौ घटत्वादिना इत्यत्राद्यका वस्य हेत्वधिकारः ४

मानाधिकरणं चेति॥ प्रतियोगिसामानाधिकरणं चेत्यर्थः स्वविशिष्टेति स्वपदं लक्षणाघटकतत्तदभावव्यक्तिपरांतथाच तत्तदभाव
प्रतीभूतं यत्वेतुताघातसंबंधेन लक्षणे तु तावद्वेदकावच्छिन्नाधिकरणतदवच्छिदेन तत्तदभावस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण
प्राप्त्यभिप्रायः॥ तेन हेतुसामानाधिकरणस्य घटत्वादित्यावन्त्यायभावस्य कालिकसंबंधेन धुमाधधिकरणस्य दंटीव्यापकता घटि
रकसंयोगादिसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरणं भूतवच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरणत्वेपि हतिः॥ गुरादीनां विशिष्ट
समानाधिकरणत्वात् यद्यपि व्याप्यसृजैरवच्छेदकत्वेमानाभावात् वाच्यत्वाद्यभावनिष्ठं यत्प्रतियोगिसामानाधिकरणं तदव
च्छेदकत्वं न हेत्वधिकरणस्य संभवः॥ कथितातिव्याप्तितादवश्यं च न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणात् व्यापकीभूतप्रतिगपधिक
रणात्तावच्छिन्नत्वाच्च स्वविशिष्टपदं वेद्यव्यपिनेः॥ प्रतियोग्यधिकरणीभूतस्वविशिष्ट्यावच्छेदकत्वधिकरणावृत्तित्वस्योक्तौ च द
व्यतदूरत्वादिसादौ अत्र व्याप्तिः॥ यावत्वेत्वधिकरणाप्रसिद्धेः॥ तथापि यावन्तो हेतुमद्विधमहित्वधिकरणात्वा निवायावन्तितत्प्र
त्येकाश्रयीभूतप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादौषः॥ एकमात्रवृत्तिहेतोरपि तत्तद्व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य ब
प्यधिकरणत्वा निमित्तं तत्राव्याप्तिः॥ न च प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वविशिष्ट्यावच्छेदकत्वधिकरणात्कृत्वमात्रं संसृज्॥ स्वविशि

हेतुसमानाधिकरणादित्यम्

शि.टी.जा.
२५

हेतुसमानाधिकरणमपि स्वविशिष्टपदं हेतुधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य प्रवेश्यवत्त्ववतीत्यतः पञ्चादुक्तस्यापि
 हेतुसमानाधिकरणादित्यस्य + तस्य प्रथमं प्रयोजनमाह तेनेति ॥ गोत्रादिना गवाद्यभावस्य तद्वत्काले वृत्तावपि यदा गोत्रं
 दोगारिणादीनातिप्रसंगद्वितीयोजनम् ॥ इदमुपलक्ष्यं ॥ तत्तत्र योग्यकालकाम्यत्वाभावाप्यपि काले प्रतियोगिसामानाधिकरणात्
 धूमवान्नद्वे रित्याद्यवतिप्रसंगे द्रष्टव्यः ॥ गवाद्यभावस्य प्रतियोग्यधिकरणोद्देशिकसंबन्धेनापि तत्त्वमुपपादयितुमा
 माह ॥ गवाद्यनधिकरणेति ॥ इदानीं चत्वेरेगोनीसीति प्रत्ययात् गोमत्यपि काले कालिकसंबन्धावच्छिन्नगवाद्यभावस्य गवानधिकर
 णावच्छेदगवाद्यवच्छेदेन नृनौनविरोधः ॥ न च एतत्प्रत्ययस्य चत्वरणवत्तत्कालावच्छेदेन गवात्पंताभावो विषय इति ध्यायं ॥ देशवृत्तौ
 कालस्येव कालवृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वानुभवात् ॥ एकलोप्यकर्तुमशक्यत्वात् ॥ इदानीं गगने गोनीसीति प्रतीतिर्गवाभावस्य
 तत्कालावच्छेदेन गगनवृत्तित्वावच्छिन्नगवाद्यभावस्य गगनादौ सार्वकाल्येन व्याप्यवृत्तित्वात्कालवच्छेद
 त्वसंभवादिति भावः ॥ तद्वतीति ॥ गवादिमतीत्यर्थः ॥ काले जन्यकाले ॥ गवादींश्चैव मातृकस्य प्रत्ययाभावाभावस्यापि यावदंत
 गतित्वात्तस्य सृष्टिकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावान्वातिव्याप्तिरत आह ॥ महाकालेवेति ॥ तत्रावतस्यापि महाकाले प्र

गवादींश्चैव मातृकः

द
 ध
 संत
 दि
 ननु
 सम
 २५

तियोगिसामानाधिकरण्यात्तस्य कालिकसंबन्धेन जगदाधारत्वादिति भावः । अनुगोलादिजातेः प्रत्येककालिकसंबन्धेन सत्त्वे प्रमाणा
 भावात्तदा गोत्वतदा गोशितिसत्त्वे तु वेति यादृक्यत्वात् । तदाप्याह यत्र कालत्वमिति । उक्तं विवक्षानादरेष टादिसाधारणस्य
 शाश्वतोः साध्यताया मतिव्याप्तिरित्याशयेन साध्यांतरमाह ॥ तत्र द्रव्यमिति । द्रव्यस्य साध्यताया कालत्वमसत्त्वे तु वेति
 लयेपि कालिकसंबन्धेन परमाश्रयत्वेऽसत्त्वात् । कार्यद्रव्यानिधिकरणीभूतत्वे सति द्रव्यत्वे नैव धर्मिग्राहकप्रमाणेन तत्सिद्धे
 तो व्यभिचारित्वसंपत्तये जन्यपदं । ननु महाप्रलयानं गीकारागुक्तं हेतुद्रव्यं लक्ष्यं खंडप्रत्ययेपि ब्रह्मादांतेऽन्यद्रव्यस्य
 तत्रातः साध्यांतरमाह । प्रलयावृत्तिर्वैति । खंडप्रलयावृत्तिर्वैत्यर्थः ॥ यद्यपि प्रतियोगिनो यदधिकरणांतद्वृत्तिव्यवदेशिक
 विशेषणतासंबन्धेन विवक्षाया माप्यदगोत्वतदा गोशित्यादावतिव्याप्तिवारणसंभवातिप्रलयावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य
 प्रतिषेधाधिकरणमहाकालादीं देशिकसंबन्धेन वृत्तित्वविरहात् ॥ न च द्रव्यमहाकालत्वादिसादावव्याप्तिः । कालिकसंबन्धेन महा
 कालनिष्ठद्रव्यत्वाद्यभावस्य स्वप्रतियोग्यधिकरणो देशिकविशेषणतयाऽसंभवादिति वाच्यं । हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापि
 तादृशविशेषणतया विशेषणीयत्वात् । तथापि रूपमिदं गुरात्वादित्यादी साधनसमानाधिकरणस्याप्यप्यत्वाद्यभावस्य

श्री. वा. जा.

२७
इकी३

भावदन्तिन्त्यायोगेन कान्यत्वाभावादेः सायोगेन कभेदत्वादिनाभेदसामान्याभावात् अभिन्नसहत्वधिकरणावच्छेदेन
वचत्वादिभेदात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणात्वादिति चेत् ॥ ॥ अत्राहुः ॥ ॥ यावत्प्रदस्य फलनः प्रतियोगिताविशेषण
त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदभूतयद्यत्प्रतियोगिकोऽप्रभावस्तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रय
सामानाधिकरण्यविवर्धितं ॥ तथा च धुमादिसामान्याभावस्य धुमादिनिष्ठतादृशप्रतियोगिताकस्य धुमादिनिष्ठप्रतियो
गिताश्रयेण धुमादिना हेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः ॥ न चैवं यत्समानाधिक
रणस्यैवैवमर्थमिति वाच्यं ॥ आत्मत्वसामान्याभावाद्यप्रतियोगितायाश्चपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्प्रतियो
गिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादयमात्मानादित्यादौ अव्याप्तिवारक
त्वात् ॥ जलरिरसित्वविशिष्टस्यादिग्रंथस्तु वस्तुगतिप्रसक्तं चोक्तं ॥ तेन तादृशाभावस्य धुमाभावस्वरूपत्वेऽपि न स्य हेत्वधिकरण
वच्छेदेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतधुमनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्त्यसंभवेऽपि नासंगतिः ॥ न
च धुमत्वेन धुमाभावस्य धुमनिष्ठयत्प्रतियोगित्वं तदेव धुमत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्य प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं नायत्वा

यत्प्रा३

राम.

२७

१ संबंधी हिकायाः प्रतियोगितायाः सामान्यादावस्तु ले विप्रतियोगिकेदे नैव सिद्धेन त्वादिनि सां प्रदायिकाः ॥ वस्तुतः १

ताननुत्तरेण मतिर्योगित्वांतरं ॥ गौरीवदित्कत्तविव ह्याप्यप्रतीकारादिति वाच्यां स्वस्व साध्य व्यापकतावा सोदिकायाः स्वस्युन
५५ वृत्तिधर्मानवच्छिन्नपदशप्रतियोगिताया निरूपकोभावस्तस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकारावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामा
नाधिकारायमेव वक्तव्यं ॥ तथाचधुमादिसामान्याभावस्य धुमस्तदिना प्रमेयसामान्याभावातिरेकेपितदप्यप्रमेयसामान्यनि
५६ छप्रतियोगित्वं स्वस्युन वृत्तिनेव धुमेत्वादधर्मावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिताश्रयसामान्याधिकाराप्रमुपादयति प्रस
५७ गर्हकमुपारणामः ॥ ॥ यत्तु समनियताभावेव मते धुमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं येन येन संबंधेन साध्यव्यापक
तातेन तेन संबंधेन प्रत्येकप्रतियोगिसामानाधिकारायविवक्षितं ॥ तथाच व्यभिचारीमात्र एव यत्राधिकारो व्यभिचारस्तदस्य
५८ त्वस्य स्वात्मकत्वरूपसंबंधेन साध्यव्यापकत्वात् तदभावस्य हेत्वधिकारावच्छेदेन तादृशान्यत्वं स्वरूपसंबंधेन स्वप्रतियोगिसा
मानाधिकाराभावात् नातिव्याप्तिः ॥ अतएव विषयि तासंबंधस्य व्यापकताघटकत्वेपि नित्यज्ञानं नित्यसविषयकत्वात् तदस्यो
५९ नाप्तिः ॥ ॥ नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकीभूतेन समवायसंबंधेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकारात्वादिति मतं तु ॥ ॥ त
६० घटत्वादित्वावच्छिन्नभावस्यैव घटत्वादिना यः पिंडान्यत्वाभावस्वरूपतया तस्य च व्यापकताघटकेनायः पिंडान्यत्वनिरूपितस्व

शि. टी. जा.

२८

म६

रूपसंबन्धेन पावत्वे त्वधिकरणप्रतियोगिसामानाधिकरण्याविरहो देवदुःखमवच्छेदहेतुत्वादावतिव्याप्तिविरहात्पावत्वेन रूपस्य स्वविशिष्ट
इत्यस्य यत्सामानाधिकरण्यात्पस्य च व्यर्थता पातादिति दिक् ॥ ॥ ननु व्यधिकरणाधर्मविच्छिन्नाभावात्सर्वत्र सत्त्वेनोद्यत
त्वविशिष्टत्वाच्च ताभावे गगनत्ववाच्यत्वोभयाभावे वा समादाय प्रोक्तलक्षणासंभवात्प्रतियोगिद्वयत्वेन त्वत्प्राप्तिमुक्तत्वात्तानुपप
तिः ॥ न च वैशिष्ट्यव्यापकप्रतियोगिधर्मविच्छिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगिताया विशेषणस्य त्वान्नेवमिति वाच्यं ॥ व्य
भिचारावश्यकत्वेन तादृशविशेषणस्य व्यर्थत्वात् ॥ अन्यथा व्यधिकरणाधर्मविच्छिन्नाभावकालीनत्वेन हेतुविशिष्टैव ग्रंथावधारणं
कुतो न संर्धयेत् ॥ अतो लक्षणांतरमाह ॥ यत्सामानाधिकरणानामित्यादिना ॥ ॥ बहिर्मानधुमातसतावान्द्वयत्वादिभ्यादा
व व्याप्तिः ॥ साध्यव्यापकप्रतियोगिता कोनां जलत्वविशिष्टद्वयत्वाभावयुगलविशिष्टसनाद्यभोगां स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाव
च्छेदेन प्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलत्वविशिष्टद्वयत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावात् अत उक्तं रूपावच्छिन्नेति ॥ तथा च ज
लत्वविशिष्टद्वयत्वत्वादेः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वाददोषः ॥ यत्तु साध्यव्यापकप्रतियोगिभिरस्य घटत्वेन वत्प्राप्तभावस्य
बन्धे त्वधिकरणघटत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावात् व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति ॥ नदंत्यंतमस्मत् ॥ ॥ घटत्वेन वत्प्राप्ति

आपत्तिवच्छेदक

राम

२८

वक्ष्येववर्तित्वेन घटाभावतया तस्यापि वाच्यत्वेन मतिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवर्तित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् ताननुसमवायि
 त्वस्य वाच्यत्वव्यापकता न वच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्य मूलोक्तस्य तत्र दृष्टावच्छेदकत्वादाह ज्ञेयत्वत्वादिनेति शेषमित्या
 दियेन संबंधेन हेतुः तेन संबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वमभावे ग्राह्येनेनायमात्माज्ञानात् घटस्य त्वेति श्रुत्या
 घटसंयोगादेस्मादावात्मत्वसामान्याभावस्यातथात्वेपि नाव्याप्तिः ॥ एवं येन संबंधेन व्यापकता तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
 भावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यवोध्यं ॥ अतो न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
 भावस्यासत्वेपि व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादाय लक्षणासम्भवात् प्रतियोग्यवृत्त्यादियं भावतागनुपपत्तिः न वा निश्च
 जलत्वादेः समवायेन साध्यतायां महाकालत्वादेः अतिव्याप्तिः ॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यचैव विशिष्टहे
 त्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यं ॥ तेन द्रव्यसत्त्वादि स्यादेद्रव्यत्वाद्यभावस्य कालहेतुमतिप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्वेनातिव्याप्तिः ॥ ॥ कि
 इह त्ववधातव्यं ॥ ॥ साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वमात्र
 पूर्वलक्षणे चैव ॥ ननु प्रतियोगिवैयर्थ्यविकरणघटितं तथा सति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्तेपि सर्वप्रमेयमित्याकारक

श्री.रा.जा.

२६

जन्ममन्त्रिविदुतिविषयत्वसामान्याभावमादायेव सर्वत्र लक्षणासम्बन्धसंभवेप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः। जन्ममन्त्रिविषयत्वस्य तादृशज्ञानरूपायमेव सत्त्वेन तदसत्त्वदशायामेव तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकारात्वात्। एवं च अत्र स्वविशिष्टपदं न कपिसंयोगाद्यात्मकाभावांगनत्वारिविशिष्टस्य वाच्यत्वाद्यभावमुपाययकपिसंयोगाभावजन्यमेयत्वादित्यादौ अत्रापि वाक्ये। कपिसंयोगाभावत्वादेव कस्याप्येकतावच्छेदकत्वाभावात्। किंतु हेतुमतिकालेवर्तमानस्य सत्त्वसामान्याभावस्यापि निरुक्तस्य शान्तितात्। तस्य चात्मादावसत्त्वेन यावद्वैतवधिकारो प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकार्यविरहात्। सत्तावाप्तद्वयत्वादित्यादावव्याप्तिवारकमेव स्वविशिष्टपदं। न च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकधर्मविविधिनप्रतियोगिताकोऽत्राभावाद्येवधिकारणावच्छेदेन स्वावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकार्यास्तत्त्वमित्येव सम्यक्कावाच्यत्वादिसाधराणभावमादायेव वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ लक्षणासम्बन्धादिति वाच्यं। स्वरूपसंबन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिध्याप्रमेयत्वेवानुज्ञेयत्वादित्यादौ अत्रापि गुणधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिध्याप्रमेयवन्निर्मानधुमादित्यादौ अत्रापि। एतन्निपासकसंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमात्रेण त्वादित्यादौ स्वामित्वादिसंबन्धेन गेवादेः साध्यता

५११

रा.म.

२६

यामप्यासेतिदिक् ॥ ननु बह्विधेन धुमवैतिसामान्याभावो धुमीयसंयोगसंबंधेन द्वयसामान्याभावो वा धुमाभाव एवा ॥ तथा
 अयोगोलकभेदे तदभावान्तरत्वेनायोगीकालेनैव तत्र भावो योगोलकान्तरत्वं स्वरूपसंबंधेन भेदे सामान्याभावो वा योगो
 लकान्तरत्वाभाव एव समनियताभावानामेव पात ॥ तथा च धुमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं पट्टनित्वादिकं तदवच्छिन्ने
 नैव समं यावत्वे त्वधिकरणो धुमाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणात्वात् ॥ धूमवात्त्वेनेति पादावतिष्ठति ॥ सामान्यध
 र्मविशेषाभावाभ्युपगमे तु सूत्रांतथा ॥ धुमत्वेन धुमाद्यभावानामेव प्रमेयत्वादिना धुमाभावतया तस्य च स्वप्रतियो
 गितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणात्वादिति चेत् ॥ अत्रापि यावत्तस्य फलतः प्रतियोगित्वस्य विशेषरा
 तया साध्यव्यपेकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नयद्यत्प्रतियोगिताकोयत्समानाधिकरणाभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन
 तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणात्वात्तत्पर्यवसितार्थः ॥ तथा च धुमादिनिष्ठतादृशधुमत्वाद्यवच्छिन्न
 प्रतियोगिताकाभावस्य धुमानिष्ठयत्प्रतियोगित्वतदवच्छेदकीभूतधुमत्वाद्यवच्छिन्नेन सार्धहेत्वधिकरणावच्छेदेन सामानाधि
 करणविशदात्तातिप्रसंगइति सांप्रदायिकाः ॥ ॥ वस्तुतोत्रापि साध्यव्यपेकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायास्तु न रतिधर्मानवधि

श्री.टी.जा.

३०

साध्यतावच्छेदकं

नायादृशप्रतियोगितानिर्मुक्तिः^{या} भावः^{तो} तद्वच्छेदकं तद्वच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकं। धूमत्वादिना
धुमाद्यभावस्तु न प्रमेयत्वादिना धुमाद्यभावः सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्यानभ्युपगमात्॥ तदभ्युपगमे तु यादृशप्रतियो
गिताकाभावे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्विस्तृत्यस्य जगद्विभिन्नत्वस्यैव धर्मोक्तिरेकः॥ साध्यः^व व्यापकताव
च्छेदकत्वावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकं॥ अतो
न कश्चिदोष इति श्रेयः॥ छ॥ ॥ चक्रवर्तिलक्षणां न्वह। केचित्ति। अनवच्छेदकमिति। यत्साध्यतावच्छेदकमिति। परेणान्वि
तं। घटत्वादिनावच्छाद्यभावमादाय वन्निमाभूमादित्यादौ लक्षणासंगतिः। व्यभिचारिणानुहेनुसमानाधिकरण्यास्य साध्यतामा
साध्यतावच्छेदकं^व साभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं अतो नातिव्याप्तिः। कपिसंयोगि एतच्छब्दादिन्यादौ अत्र व्याप्तिवारणार्थं व्याप्यहृत्तेरिति। व
ह्नितादिना घटादेरभावमादाया व्याप्तिरतः साध्यमिति। अत्र च प्रतियोगितासाध्यतावच्छेदकसंबन्धेन ग्राह्यातेन समवायसंबन्धे^{दि}
धेन वन्त्याद्यभावस्य हेतुसमानाधिकरण्यास्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नितादेर्नासंभवः। प्रतियोगिवैष्यधिकरणस्य
प्रवेशे वाच्ये यत्तादित्यादावव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणासाध्याभावाप्रसिद्धेः। अतस्तत्परित्यागः। व्याप्यवृत्तित्वे तु निर्वचि^{राम}
३०

न हेत्वधिकारावृत्तिकत्वं हेत्वधिकाराय किंचित्त्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकारणेनानवच्छेदकं यदभावः
 क्ति त्वन्तं वा एतन्नाभायमेव हेतुसमानाधिरास्येत्कृतं। न तु स्वातंत्र्येणातद्विशेषावैष्यर्थ्यातायात्किंचित्त्व्यक्तिवेत्ताच्च संयोगाभा
 वत्वस्य हेत्वधिकाराभिमतद्वयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेपि संयोगिसत्त्वादित्यादौ नातिआश्रिः। ननु समनियताभावानामेवमा
 दत्वेन वक्ष्यमाणभावस्यैव बहिर्विषयताभावतया हेतुसमानाधिकारास्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं बहिर्विषय
 मित्यप्याहिरतः समनियताभावैक्यमतेपि निरुक्तिमाह। हेतुसमानाधिकारास्येति। आप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सामा
 नाधिकाराणेनानवच्छेदकं यत्साध्याभावतावच्छेदकमिति योजना। ननु त्रापि हेतुसमानाधिकारास्य बहिर्विषयताभावस्यैव
 बहिर्विषयतावृत्तेरभावस्य च प्रतियोगितायाः सामानाधिकारास्यैव बहिर्विषयतावच्छेदकमित्यप्याश्रिः। अतस्तद्व्यतिरिक्तप्रतियोगिताया
 अन्त्युत्पत्तिरिति सति यदवच्छेदकं तदस्य लोकावधिभाष्येनैव बहिर्विषयता। रागिता। रागभयनास्तीति प्रतीतिमित्यस्य तादृशभावस्य दहनो
 प्रतियोगितावच्छेदकता बहिर्विषयता। न च तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न बहिर्विषयतापेक्षया संकितुता रागिता रागभयत्वेपि। अन्य
 या तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकी भूतबहिर्विषयतावच्छिन्नवति पर्वतादौ तादृशभावस्यैव प्रसंग इति वाच्यं। सारदुसते प्रतियोगिता

अनेदेम

ननु गमात् आधारेण यभावानुपपत्तेः सामान्यधर्मविशेषाभावस्तु तेषां प्रतिपक्षे प्रकाशितो यो विशेषधर्मः स एव न त
सामान्यधर्मः प्रतिप्रसक्तत्वात् अधिकाराधर्मविच्छिन्नाभावस्तु तेषां प्रतियोगितावच्छेदकारिस्वरूपं ननु प्रतियोगित्वं
किं त्वतिरिक्तमेव। अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिने एव सार्धमभावस्य विरोधित्वात् तदवच्छिन्नवति
तादृशाभावस्य प्रसंगात्। विवादाप्यतिरिक्तयां प्रतियोगितामिव। अन्यथा समुनियताभाधानामेक्येन निमित्तमाधि
करणाधर्मविच्छिन्नाभावस्येव गगनाभावोक्तया गगनाभावस्वीकर्तृणां चित्तमणिकाराणां तदंगीकारानुपप
त्तेः। इमं च पर्वतेव हित्वेन तार्क्यतायां ~~प्रतीतिप्रतीतिवत्ता~~ तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य बहिर्वत्त्वे सत्त्वे
पितादृशप्रतियोगित्वेन बहिर्वत्त्वं किं तु तादृशोभयत्वाभिन्नमतिरिक्तमेव वा। तथा च स्वाभिन्नायाः साधनवन्निष्ठा
भावप्रतियोगितायाः यदवच्छेदकं तदस्य स्वबहिर्वत्त्वे सत्त्वान्न तस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वहानिः। नन्विह तदुक्तं
हत्वधिकरणावचित्वेन भावस्य संबंधमात्रेण बाध्यं बहिःसामान्याभावेऽप्येकालिकसंबन्धेन धूमवतिसत्त्वादेव व्यापत्तेः
नापि देशिकविशेषादिकरणात् विशेषसंबन्धेन। घटभिन्नद्रव्यादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः। घटत्वस्वरूपस्य साध्याभाव

वहीनस्तइ

श्री.टी.जा.

३२

(५२)

तौ नो ३

५

सदृशिकविशेषात्तथा च नित्वविरहादिभ्यो न सङ्गांतरमाह। प्रतियोगिव्यधिकरणास्यतीति प्राहुः॥ केचिन्नुपगुक्तं व्याप्यत्वं
त्वेयत्किंचिद्विधितत्वेन दुर्वचमतः प्रतियोगिव्यधिकरणास्य वेत्यादिन सङ्गांतरमुक्तमित्यप्याहुः॥ हेतुसमानाधिकरणास्य प्रति
योगिव्यधिकरणास्य भावस्य प्रतिपादः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकमिति योजनम्। अथात्र प्रतियो
गिव्यधिकरणत्वेन स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणाभिन्नत्वं समनियताभावानामेक्येन घटत्वेन घटाभावादेशपि घटत्वेन प्र
मेयसामान्याभावस्वरूपत्वात्तस्य च प्रमेयत्वं प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्तद्व्यतिरिक्तत्वात्संभवात्। अतएव स्वप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणो योयः। तस्यत्वमपि न तथा घटत्वेन घटाभावादेशेव प्रमेयत्वादिना घटोपद्रव्यत्वेन घट
वद्वत्तेरभावस्य वा तादात्म्योपगमादप्रसिध्मापत्तेः। व्यधिकरणवर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तत्र एव वारणसंभवे सामानाधिकरणात्
अस्यापि वारकसमानाधिकरण्येनेत्यस्यैव व्यर्थपाताच्चानवच्छेदकसंबन्धेन यादृशप्रतियोगिताश्रयानाधिक
रणादेत्वधिकरणात्तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितांतार्थः। तथा च वह्नित्वेन घटाभावीयघटनिष्ठप्रतियोगित्वमपि तादृशमत
तदवच्छेदकत्वं वह्नित्वेनैव सतीति सामानाधिकरण्यपदेनेन तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकप्रसिध्मादि

घभावाद्

राम

३२

नमप्रतियोगितैवलहराघटिकेतिवाच्यं। विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादावतिव्याः। गुणादीनां विशिष्टसत्तानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधि
करात्वात्। घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगाच्च। साध्यताघटककालिकसंबंधेनघ+हेतुमतीमहाकालस्य+
ताभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरणात्तथाप्रतियोगिअधिकरणाभावाप्रसिद्धेरितिचेदत्राहुः। साध्यतावच्छेदकसंबंधेनत्वाश्र
यवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणायावद्वैत्वधिराशिकात्यावत्यःप्रतियोगिता। लिख्यप्रतियोगित्वंप्रतियोगितांतार्थः।
तथाचवन्हित्वेनघटाधभावस्यघटारिनिष्ठप्रतियोगितातादृशीतितदवच्छेदकत्वंवन्हित्वेनस्यसामानाधिकरण्यापदं।
घटवान्महाकालत्वादित्यादीर्गगनाभावायंगगननिष्ठप्रतियोगित्वंतादृशंसुलेभमितिनकोपिदीष्टः। वस्तुतोऽधूमवन्निवन्हित्वे
नघटोनास्तीतिवधूमवान्वन्हित्वेननघटवान्किंतुघटत्वेनेतिप्रतीतिवलाअधिकरणाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितप्रति
योगिताकोऽवच्छेदप्रतियोगितावच्छेदकताभावोऽप्योक्तः। अतएवसमवायितयावाच्यत्ववज्जैरोघटादौपक्षधरमि
श्रेःस्वीकृतः। तथाचयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनयादृशप्रतियोगिताश्रयाधिक
रणात्मत्वंहेतुमतःतादृशप्रतियोगितासमानाधिकरणावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकताभाव

श्रुतिज्ञा

३३

वस्तुतादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वं वा साध्यतावच्छेदके विवक्षितं। तथा च घटादिनिष्ठस्य बन्धित्वेन घटाभावप्रतियोगित्वस्यापि
तादृशत्वेन बन्धित्वादेस्तदवच्छेदकत्वादव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तं। तथा च बन्धित्वस्य तादृशाभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वेऽपि तादृशप्रतियोगितासामानाधिकरण्यावृत्तिरूपव्यधिकरणवर्मेणातादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य तत्रम
त्वान्ताव्याप्तिः। कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ तु घटादिसामान्याभावप्रतियोगितायां तथात्वेऽपि घटत्वेन पराभावप्रति ५४
योगितामादायेवलक्षणासंगतिः। कालः पटत्वेन पटवान् न तु घटत्वेनेत्यनुभवान्न। बन्धित्वादिसामान्यधर्मेण महानसायव
न्यभावसत्वे तु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकेऽप्यत्रावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तिस्त्वेत्याह। तच्च तदतिरिक्तवृत्तित्वे सति तत्समाना
धिकरणं यत्तद्व्यत्वं भाते व्यधिकरणवर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायास्तत्तद्व्यवहारासंभवे सामानाधिकरण्येनैवेत्यर्थमि
ति अस्मदुत्तरात्। यत्तु यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टस्य यत्प्रतियोगिताश्रयसंज्ञाः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनानधिकरणो
हत्वधिकरणतादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितांतार्थः। तथा च बन्धित्वेन घटाभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगितायाः अपि तादृशत्वाद्बन्धि
त्वादेस्तदवच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेति प्रागुक्तार्थकं। एतन्मते च सामान्यरूपेणाविरोधाभावात् न भुपगमः।

राम

३३

शि.जा.

३४ व

हृतिरिति भावः। वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाभाववन्निधूमादेर्वर्तमानत्वादतज्जंसाध्याभावेति। अत्र साध्याभावो व्याप्यवृत्तिर्बोध्यः। ए
वंपरात्रापि विशिष्टेति। महानसीपत्वादिविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कल्प्यः। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् महानसीपत्वं
वह्नित्वयोर्विशिष्टस्यैवापरंपरयात्रावच्छेदकत्वान्नैष दोष इत्यत आह। इदं वह्नित्वेति। ननु व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणा योसंयो
गिसत्त्वादित्यत्राभिव्याप्तिः। स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य स्यात्सौवच्छिन्नवृत्तिका न्यत्वरूपस्य वा व्याप्यवृत्तित्वस्य सं
योगाभावे सत्त्वादत आह। सत्त्ववतीति। तथा च हेतुसमानाधिकरणास्य व्याप्यवृत्तेरित्यंतेन निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणावृत्तित्वं हेतु
धिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वाभावस्य विवक्षितमिति भावः। गुरुधर्मस्य साध्यायां अभिधारिण्यपि व्या
प्तिवारणापपारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसराणां आवश्यकत्वे व्याप्यवृत्तित्वस्य प्रकृतनिरुक्तावप्रवेशेन हृतिरित्याशयेनाह वस्य
मार्गावेति। यथाश्रुतस्य प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्योक्तोसत्तावान्जातेरित्याशयव्याप्तिः। तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकीभूतविशिष्टसत्त्वानतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्वस्येत्यत एव स्यात्सामान्यमिति। सिद्धांतलक्षणावस्थामाह इत्यर्थः। तथा च हेतुमन्ति
काभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकपक्षमविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयत्वसंबंधावच्छि

राम.

३४

न प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यात् न वच्छेदकं तदेव परिभाषिका वच्छेदकं तदस्य त्वसाधना वच्छेदके न च मिति भावः । ननु उच्यते
 हेतुया युरा सामान्याभावस्य संयोगवति घटो सत्त्वाद्गुणत्वस्य तद्वच्छेदकत्वमिति भावः । योगत्वे विशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावीयस्य
 मत्तस्य संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविहात न तत्प्रादाय संयोगत्वस्य परिभाषिका वच्छेदकत्वसंभावनापत्तत्राह । गु
 णावृत्तित्वेति । गुणा समवेतस्यार्थः । घटादीमुच्यते दृश्यानापि गुणा समवेतस्य दृश्यत्वादेः सत्त्वान्न तदभाव इति भावः । संयोगि
 रास्यत्वे सति सत्त्वादिपादौ गुणावृत्तित्वमादाय संयोगत्वस्य परिभाषिका वच्छेदकत्वसंभवति गुणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य
 हेत्वसमानाधिकरण्यात् तदसंयोगसाध्यक्यभिचारिमात्रेयत्वे मादाय संयोगत्वस्य परिभाषिका वच्छेदकत्वं तत्त्वमाह । दृश्यमा
 त्रति । दृश्याभ्यामसमवेतस्यार्थः । उक्ताभावनामव्याप्यवृत्तित्वे संयोगात्मकत्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वेन कदाचिद्गुणावृत्तिवशात्
 तप्रतियोगिता वच्छेदकत्वं संयोगत्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न स्यात्तदेव नास्ति तेषां व्याप्यवृत्तित्वात् संयोग
 मकप्रतियोग्यनधिकरणावृत्तित्वादेहावन्नात्र सूचनाय व्याप्यवृत्तिसिद्धेः । प्रागल्भ्यस्य गुणदुष्यपि नुपपन्नस्यति । साधना वच्छेदकेति । स
 पदं विशिष्टहेतुपरं । तथा च यत्त्वमवच्छिन्नसमानाधिकरणा साध्याभावत्वावच्छेदेन साध्याभाववच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यात्

शि.टी.जा.
३५

तत्त्वमवत्पर्ववसितं। अवच्छेदकत्वं चात्रानतिरिक्तवन्नित्वं। अभिचारिणितुहेतुसमानाधिकरणसामान्याभावस्यैवसाध्यसामाना
धिकरणयविरहान्नातिप्रसंगः। विशिष्टसत्तावान्नातेरित्यादौ यावत्त एव हेतुसमानाधिकरणसामान्याभावस्य सत्तारूपसामान्याभावसामानाधिक
रायादतिव्याप्तिरतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। तथाच विशिष्टसत्ता ~~सत्ता~~ भावस्यैव तत्तदस्य विशिष्टसत्तासमानाधिकरायात्वाभा
वान्नातिप्रसंगः। अत्र च साध्यसामानाधिकरणयत्तु येन संबंधेन साध्यता तेन संबंधेन साध्यस्याधिकरणोद्देशिकविशेषणतया वृत्ति
मत्वात् संबोध्यतेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरायात्तानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानस्याधिकरणोद्देशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वात् संबोध्यतेन ज्ञानसाध्यकद्र
व्यत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः। न वा कालः प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वेषामेव साध्यभावानां साध्यवृत्तिकाले कालिकसंबंधेन वृत्तौ प्रतिप्र
संगः। साध्याभावनिष्ठहेतुसामाधिकरायमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रवृत्तहेतोर्यथधिकरणं। तत्र विशेषणतया वृत्तिमत्त्वसंबो
ध्यतेन अप्रमात्माज्ञानादित्यादौ विषयतया ज्ञानस्य हेतोरधिकरणो वर्तमानस्यात्मत्वसामान्याभावस्य द्रव्यविशिष्टसत्तादित्यादौ सत्ता
समानाधिकरायात्तद्व्यत्वसामान्याभावस्य सामान्याभावस्यैव साध्यवृत्तिरित्यादिहेतुसामान्याभावस्यैव साध्यवृत्तिरित्यादिहेतुसामान्याभावस्यैव साध्यवृत्तिरिति। सा
धिकरणकाले कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभावस्यैव साध्यवृत्तिरित्यादिहेतुसामान्याभावस्यैव साध्यवृत्तिरिति। सा

रूपसाध्य ३

अपि

राम.
३५

आभावस्तु एवैकं द्वितीयं त्रितीयं बोध्यः। तेन व्यधिकरणाधर्मी वृद्धिन्नाभावस्तत्वेपि साध्यस्य विशिष्टाभावादिव्यवहारोऽप्येव लक्षणासंभवा
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिर्यथावतारानुपपत्तिः। कपिसंयोगिसत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयोगाद्यभावस्य साध्यसमानाधिकरणात्वेपि
रूपमात्रसमवेतत्वाद्यवृद्धिन्प्रतियोगिताकाभावस्य साध्यसमानाधिकरणविरहान्नातिव्याप्तिः। कालिकसंबन्धावृद्धिन्
प्रतियोगिताकेन्द्राकाशाभावस्याभावे साध्यपत्रमप्येव त्वद्विकहेतुः तत्र हेतुमतिदेशिकविशेषणतया वर्तमानस्याकाशाभा
वात्मिकससाध्याभावस्य साध्यवृत्तिदेशिकविशेषणतया वृत्तावपि हेतुसमानाधिकरणात्पनित्यत्वात् साध्याभावस्यापि निरुक्तेः ॥ ५ ॥
साध्याभावतया तस्यैव साध्यसमावाधिकरणविरहान्नातिव्याप्तिमिति। यत्समानाधिकरणेति। यत्समानाधिकरणासाध्याभावप्र
मासामान्य इत्यर्थः। तेन धूमवान्त्वरेत्यादौ व्यधिकरणाधर्मी वृद्धिन्साध्याभावप्रमात्यक्तेः साध्यवृत्तान्तानविरोधित्वेपि साध्य
सामान्याभावप्रमाया एव साध्यवृत्तान्तानविरोधितयानातिव्याप्तिः। व्यधिकरणाधर्मी वृद्धिन्साध्याभावस्य साध्यसामान्याभा
वत्वेऽत्र मदर्शायां पर्वतो वृद्धिमानित्याकारकसाध्यवृत्तान्तानविरोधित्वात् तदसंभवस्यादत्तः प्रमात्वेपादाने॥ प्रमात्वेचात्र भ्रमसामा
न्यभिन्नज्ञानत्वं ज्ञानस्य शब्दोद्देश्यं ज्ञातः प्रमात्वाद्दुर्लभतादवस्थं हृदोद्देश्यं तद्विसामान्याभावप्रमाया साध्यवृत्ताधीनोद्देश्यविरोधित्वा

शि.टी.जा.

१६

न

न

तत्र व्याप्तिरित्यसमानाधिकरणेति। फलतः प्रमाविशेषणं। तथाच यत्प्रमाविच्छिन्नवद्विशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्यपदस्यार्थः।
तेनेतरुत्त्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभावस्यैव गुरोर्धर्मिप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेपिसंयोगीयतद्वत्त्वादि
स्यादोना व्याप्तिः यत्तु साध्यताज्ञानविरोधित्वहेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानतद्विशेष्यत्वरूपेवाच्यात
याच गुरोर्धर्मिप्रमायाः गुराः संयोगीयकारकबुद्धिविरोधित्वेपितादृशी साध्यवत्ताबुद्धिर्न हेतुमन्मात्रधर्मावच्छिन्नविशेष्य रति
कागुरात्वादेहेतुमत्त्ववृत्तित्वादतो नोक्तदोषदूतितत्तं यत्समानाधिकरणेत्यस्यैव व्यर्थपिनेः। साध्याभावप्रमासामान्येयपद
मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वनास्तित्वमित्यस्येव साम्यत्वात्। जलादिधर्मिकवन्निमान्याभाव
प्रमायाः साध्यवत्ताधीविरोधित्वेपि धर्मवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यद्वन्निमानाज्ञानतद्विशेष्यत्वादवर्बन्निमान्धर्मादित्या
दोअव्याप्त्यसंभवादितिदिक्॥ अत्रच साध्यातावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकत्वेपराच साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेवाध्यातनपर्व
तसमवायेनेव निमानितिप्रमायाः समवायेन वन्निमान्बुद्धिप्रतिपर्वतो महानसीयवन्निमान्निप्रमायाश्च संयोगेन महानसीयवन्नि
मन्ताबुद्धिप्रतिपर्वतिप्रतिबंधकत्वेपिवन्निमान्धर्मादित्यादोना व्याप्तिः। प्रतिबंधकत्वेचात्रावच्छेदकधर्मवत्ताग्रहादिव्याचन्नं बोध्यातेन वन्नि

रति

राम-

१६

सामान्याभाववच्छेदकतपागदहितस्य महानसीयवत्स्यभावादेः पर्वतद्विप्रमायाः संयोगसंबंधावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवह्निमहाबुद्धिविरो
धित्वेपि नासंभवः सर्वत्रेति साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदस्वसमानाधिकरणात्त्वकत्वमित्यतएव प्रथमस्य द्वितीयस्य च यत्समा
नाधिकरणाप्रमासामान्ये साध्यताज्ञानविरोधित्वं नास्तित्वमित्यतएव सामंजस्यादिति भावः यत्तु यत्समानाधिकरणासाध्याभा
वत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यात्त्वमेव प्रथमस्य द्वितीयस्य च
नाधिकरणास्य घटादिसामान्याभावस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्धासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भावात्संभवस्यादतः साध्याभावपदं न चैवमपि प्रतियोगिपदेऽप्यर्थमेवेति वाच्यं अनतिरिक्तत्वात्सत्त्वावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छे
दकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्यास्वरूपेण विनिवृत्त्यात् एवं द्वितीयतद्वरोपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमा
ज्ञानविरोधित्वं निवेश्य साध्याभावपदस्यार्थव्यवधानमिति मते तस्मिन् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिप्रथावतानुशेनेन साध्याभावस्य पूर्वा
त्तद्वितीयरीत्यावक्तव्यतया हितुसमानाधिकरण्यावच्छिन्नधराभावादेः साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्य
प्रसिद्धात्तादृशपदप्रक्षेपेऽप्यसंभवात्तदवस्थानं न च घटत्वेन वद्व्यभावएव वह्नित्वेन घटाभावः समनियताभावानामेव यान्तस्यापि स

श्री. टी. ज्ञा.

३७

ध्यातावच्छेदकविशिष्टवद्विरूपप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्याम कृतमेवेति वाच्यं। तथा सति घटसामान्याभावोऽपि घटत्वादित्या प्रमेया सा
माध्याभ्यात्मकतया तस्यापि साध्यातावच्छेदकीभूतवन्निर्वाच्येन प्रमेय रूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यातया तमादया संभवो रक्त
स्य साध्याभावपदस्य व्यर्थताया वज्रलेपत्वादिति। प्रगल्भस्यैव लक्षणं तस्मिन्मुपपन्नमिति। यात्विति। यद्वत्ताविति। यन्निष्ठसाध्याभाववद्वि
त्वसामान्यद्वयार्थः। तेन वद्विनिष्ठस्य व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नधूमाभाववद्वित्वस्य धूमसाध्याकानुमित्यविरोधित्वे धूमवान्वहेरित्यादी
नतिव्याप्तिः। धूमादिनिष्ठस्यैव नत्वा यवच्छिन्नवत्त्वभाववद्वित्वस्यापीधनत्वादिसंकारेणानुमितेर्विरोधित्वादसंभवस्यादत्तः
प्रकृतेति साध्यातावच्छेदकसंबन्धेन साध्यातावच्छेदकत्वे पराप्रकृतसाध्यावेत्यर्थः। तथा च तादृशसाध्याभाववद्वित्वस्य वद्वित्वेन व
त्त्वानुमितिप्रत्यविरोधित्वादोषः। प्रकृतानुमिति विरोधित्वेन प्रकृतानुमिति विरोधित्वानविषयत्वमात्रं धूमनिष्ठवद्वित्वस्यापि वत्त्व
नुमिति विरोधित्वोऽपि चार्जुनस्य विषयत्वसंभवात् किंतु विषयतया प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तस्या च वद्विनिष्ठवद्वित्व
मात्रस्य धूमसाध्याकानुमिति विरोधितावच्छेदकत्वाभावात् अपि चार्जुनस्य विषयत्वसंभवात् किंतु विषयतया प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तस्या च वद्विनिष्ठवद्वित्व
वद्वित्वसामान्यप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तस्यैव न च घटाभाववद्वित्वत्वादी साध्याभाववद्वित्वत्वात् तत्र मद्दशायामपि धूमसा

पि

राम
३७

कर्म ३

ध्यकानुमित्यनुसत्याचिनिष्ठनिर्धूमवृत्तिवस्यधूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानवदेरकजातव्यभिचारिणपतिव्याप्तितादवस्थमिति
 वाच्योपनिष्ठसाध्याभाववृत्तित्वविषयितासामान्यप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावेनतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्याक्तत्वात् साध्याभाव
 त्त्वपूर्वोक्तद्वितीयरीत्यानिवेशनीयः। तेननपूर्वोक्तदोषः। अनुमित्यविरोधित्वं तानमेतिअनुमितिविरोधित्वं हिनसा दानुमितिप्र
 तिबंधकत्वेव्यभिचारधियः सा दानुमितीत्यात्वेनव्यभिचारिणपतिप्रसंगायतेः। केव्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वं तज्जनकवैयर्थ्य
 दिनिरुक्तव्याप्तिज्ञानेतदातादृशज्ञानप्रतिज्ञाध्याभाववृत्तित्वज्ञानं न विरोधिकेत्तु साध्याभाववृत्तित्वज्ञानमनुमितिविरोधीत्वा
 कारवेज्ञानमेवतथेतिव्यभिचारिणपतिव्याप्तिः। यदि साध्याभाववृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं तदनिरुक्तव्याप्ति
 नुमित्यनुपयुक्ततयातदभिधानमर्थतिप्रसंगितीभावः। एतेनपरिप्रकृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यनुमितिपरि। नेतुप्रकृत
 साध्यकानुमितियः विरोधित्वं चानसा दानुमितिनिवेशनेतदानव्यभिचारिणपतिप्रसंगद्वयपातः। तादृशव्याप्तिरनुमित्यनुपयुक्ततयातद
 मिधानेऽप्योततादवस्थारिति। मिश्रलक्षणाप्रसिद्ध्याप्यस्यति। केचित्तिती। केवलान्वयिनिप्रसिद्धावपिबल्यारिषाध्यैव्यतिरिणि
 पावंतः साध्याभावास्तत्सजातीयत्वं तदधिकरणावृत्तित्वाभावेतादृशान्वयतरुणात्मकमप्रसिद्धमतुक्तं। प्रत्येकमितिपावंतसाध्या

साध्याभाववृत्तित्वा

शि. टी. जा.

३८

ध्या २

भावाः प्रत्येकं ते ध्यामपि सजातीयत्वं एकस्मिन् भावेनास्तीत्यत उक्तं। तत्तत्साजातीयत्वादिना तदधिकरणावृत्तित्वाभाव इत्युक्ते तत्सदेव यावत्सा
ध्याभावपरा मर्शे विन्दिमाभूमाद्रूपसामान्याभाववान्वायुत्वादित्यादी साध्याभावमिदं तद्विषयावृत्तित्वावच्छिन्नाभावयावद्रूपाय वि
करणाप्रसिध्या व्याप्तिरतः तत्तदधिकरणोति। तथा च प्राप्तिस्वीकरोपेराध्याभावादाय तत्तत्सजातीयः तत्तदधिकरणावृत्तित्वाभा
वोप्राप्त्यद्वितीयाभावः। अधिकरणाधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयं धृत्वादिना तत्तदधिकरणावृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारि
ण्यपि व्याप्तिवारणाय यावंत इति। तथा च साध्यासामान्याभावसजातीयस्य तदधिकरणावृत्तित्वाभावस्य तत्रासत्वाददोषः। साध्याभा
ववृत्तित्वेव व्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिण्यपि स्तीत्यत उक्तं सजातीयत्वादिना। ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वस्याभावोपभावत्वादि
नाधर्मसामान्याभावसजातीय एवेत्यपि व्याप्तिरवस्थानत आह। साजात्यं चेति। यद्यपि साध्याभावा निर्धूमसमानाधिकरणाधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यत रूपं तेनैव रूपेण साजात्यं वाच्यं। तथा च विन्दिमाभ्याभाव
निर्धूमतादृशान्यतररूपं विन्दितावच्छिन्नवन्दिनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्वरूपं तस्य निर्वन्दिवृत्तित्वसाध्याभावादावसत्वादसंभवः। त
थापियावंतः समानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावोक्तावदन्तमन्ततद्विन्दितावच्छिन्नरूपेण साजात्यं वाच्यमित्यदोषः। समनियताभावे

३३

राम.

३८

व्याख्यानाभाववति त्विलम्बिकाराधमविच्छिन्नाभाववति मते तु गगनाभावत्वतदप्यत्राप्यतस्तेषां साजात्यं वाच्यं। तेन ह्यखेन निर्वृ
 त्तत्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणाधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया धूमसामान्याभावसंज्ञायाप्येव व्याप्तिः। साध्याभा
 वश्चेति। साध्याभावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरणावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा साध्याभावपदेन उक्तं त्वर्थः। साध्याप्यपकता
 वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वस्य प्रथमस्मिन् घटत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्यापि साध्याभावपदार्थतया तस्मात्साजातीयस्य तदाधका
 रावृत्तित्वाभावात्सहेतावसत्त्वादसंभवस्यादत्तत्परित्यागः। अत्र साध्याप्यपकतावच्छेदकसंबन्धेन साध्याप्यपकस्याभावोपपत्त्यः
 तेनैव संबन्धेन साध्याप्यपकस्य संबन्धात्तदवच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोरनौ अपि न कतिः। अत्र साध्याभावच्छेदकसंबन्धेन
 वसाध्याप्यपकत्वेनेव साध्याप्यपकाभावो निवेद्यते इति मतं तत्तुल्यं। यत्र तादात्म्येन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र तेन संबन्धेन साध्य
 व्यापकतावच्छेदकपत्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धात्तत्र हेताव्याप्तेः प्रमेयत्वेन घटपदोभय
 मेदस्वीकारेण कश्चिदव्याप्तिवारोपित्वानियामकसंबन्धेन साध्यातायामव्याप्तिः। साध्याभावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वा
 प्रसिद्धेः किंचैव धूमवान्वहेरित्यादावति व्याप्तिः। संयोगेन धूमसामान्याभावस्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाभावस्यैव तादृशतया

साति २

त्र ३

शि.टी.जा.
३६

लो ४
प्य ३

यावदंतर्गतत्वेन तत्संज्ञातीयस्य तदधिकारावृत्तित्वाभावस्य बन्धोऽसत्त्वात् अस्माकं तु स्वहृत्पसं बंधेनायः पीडभेदस्यापि धूमव्यापकतया च
हेतुत्वाभाववद्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयं ननु कपिसंयोगिणोऽतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्तिः कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रति
योगिवैयर्थ्याधिकारापघटितसाध्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया यावदंतर्गतस्य तत्संज्ञातीयस्य तदधिक
रावृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति व्याप्यवृत्तित्वसावच्छिन्नवृत्तिकाम्यत्वं संयोगिसत्त्वादित्यादी तु द्रव्य
त्वादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया हेतुस्त्वधिकारावृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति व्याप्य
वृत्तित्वसावच्छिन्नवृत्तिकाम्यत्वे देवतातिव्याप्तिः ननु स्यवान् एथिरीत्वादित्यादावव्याप्तिः सपत्वेन नित्यसत्त्वाभावस्यापि निरुक्तसा
ध्याभावात्प्राप्तत्वं तर्गतत्वेन तत्संज्ञातीयस्य तदधिकारावृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वात् सामान्यधर्मैराविशिष्टाभावस्वीकारे
तत्सपत्वेन तद्रूपाभावमादायो व्यसिरत आह प्रतियोगितावच्छेदकीत्यादि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतिप्रेयो गिव्यधिकारात्वं
प्रतियोगिताकेऽभावेऽवच्छेदकसंबंधेन स्वसमानाधिकारास्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकारात्प्रतदस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकोऽर्थेन नित्यरूपात्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासामानाधिकारात्पि उक्ताभावस्य तस्य ग्रहः न च

पाप

राम
३६

एवसाध्या

वाच्यत्वेन प्रमेयत्वाभावस्येत्यत्वेन वाच्यत्वाभावतया व्याधिकाराधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैवसाध्याभावस्यप्रतियोगिता
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकारात्वेपि न संशयः। अत्रच निरुक्तायास्तद्व्यप्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
 समानाधिकाराव्यापकता वच्छेदकरूपवच्छिन्नत्वबोधः। तेनैकपिसंयोगिवशाभावे समवेतसामान्याभावनिष्ठनिरुक्तप्र
 तियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकता वच्छेदकरूपवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्वेपि कपिसंयोगाभाव
 वानवाच्यत्वादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्येव नित्यरूपसामान्याभावतया तत्र नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगि
 ताकत्वसाध्यव्यापकता वच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्वेपि रूपवानुपस्थितत्वादित्यादौ नान्याभिः। नि
 त्यरूपत्वे समवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकता वच्छेदकरूपानुबोधेनैव तद्विधेयं। द्वितीयरी
 त्याप्रवेशस्य फलमाह। तत्र साध्यव्यतिरेकः। अभाववति च तावपि हेतोर्नान्याप्रित्यन्वयः। व्यावृत्तित्वादेः फलमाह। अत्रा
 व्यवृत्तेर्वासाध्यस्येति। तत्र साध्याभावेत्यादि। सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकत्वात्तौ वद्वृत्तिसामान्याभावसंज्ञातीयस्य
 अधिकाराधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धाव्यतिरेकमात्रेऽप्यतिरिक्त

य

40

राम.
४०

शि. टी. जा.
४१

६ वृत्तिप्र
दविष्टा

पक्षाधिकराज्यस्य साध्याभावस्यापि साध्याभावतया तद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वान्नातिव्याप्तिरत्राह पाथिवत्वादि
ति। पाथिवत्वाविशिष्टं यन्निर्धूमवृत्तित्वं तद्वृत्तेनास्तिवन्दे। पाथिवत्वादित्यतिप्रसंगः। आदिना जलत्वादियोग्यः। व्यासज्यवृत्ति
धर्मानवच्छिन्नेत्यस्य फलमाह। द्वितीयावच्छिन्नस्येति। निर्धूमवृत्तित्ववन्निर्धुमेत्यत्राप्यत्रावच्छिन्नस्येति। न दोष इति। अत्राभा
निर्वन्धिसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाववृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिता कत्वाभावान्निर्वन्धित्वसामान्याभावस्य च धूमेः सत्त्वादे
व्याप्तिरप्यदिति भावः। इत्येवेति। साध्याभाववृत्तित्वस्य हेतुताद्यटकसंबन्धेनाक्तौ चेत्यर्थः। तादृशसंबन्धेन हेत्वधिकरणताप्रसङ्गे
रवमतः कस्यचिदधिकरणोत्पत्तिः। तथा च हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधिकरणात्तावद्वृत्तित्वं साध्याभावे विशेषणमित्यर्थः।
सत्त्वादित्यादित्यादिपदेन वन्निर्धुमादित्यादिपरिग्रहः। तत्रापि जाति सामान्याभावादेः साध्याभावतया तद्वृत्तिसंयोगसंबन्धे
न वृत्त्यप्रसिद्धेरव्याप्तिरसंभवात्। ननु वृत्त्यविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः। विशिष्टसत्त्वस्य सत्त्वानतिरेकेणाद्व्यत्वाभाववति वृत्त्या
द्व्यत्वाभावे सजातीयस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वात्। न चेवं विशिष्टहेत्वधिकरणो वर्तमानः साध्याभावो गृह्यतां तावन्नेव उक्तं
अमुकमिति वाच्यं। तथा सति धूमवान्वन्दे रित्यादावतिव्याप्तिः। निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि मद्दानसीयवन्दे सत्त्वात् न च हे

विद्व

राम.
४१

शि.टी.जा.

४२

वर्हि

धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य बन्धित्वादिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बन्धित्वादिनावन्धित्वाद्यवच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वाद्य
भिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति। साजातीयच प्रागुक्तदिश्याह्ये। तेन संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छे
दकेन द्रव्यत्वादिनावन्धित्वादि व्यापकत्वेऽपि धूमवान्वहेत्यादीनातिव्याप्तिः। तादृशभावस्याधिधूमादिसामान्याभावसजात्यविशद्वा
दिति धूमधूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्वन्निष्ठाभ्यो न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्व्यापकीभूतस्य बन्धिसंयोगाद्यभा
वस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बन्धिसंयोगात् तादिनावन्ध्यादिकं प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति। बन्धुतेव बन्धित्वेन धू
मवच्छेदेभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बन्धित्वेन प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगितायाश्च
लाभापव्याप्यवृत्तिपदातेन यत्प्रतियोगिताकं भावेस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरस्य व्यधिकारावभाविच्छिन्नाभावभि
न्नत्वोभयाभावः तादृशप्रतियोगिताया एव तद्वत्तादिकत्वा न्नोक्तदोषः। धूमाद्यभावसजातीयस्य वन्ध्याद्यभावस्य प्र
तियोगितावच्छेदकेन बन्धित्वादिनावन्ध्यादिकं प्रतिव्यापकत्वाद्धूमवान्वहेत्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति। यद्यपि तत्तद्व
भिचारिण्यनान्यत्वाभावस्य निरुक्तसाध्याभावतया तत्सामानाधिकरस्य तत्सजातीयस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मशा

ने भुवच्छेकता क वन्ध्या

राम

४२

तत्तदयोगोक्तकभेदत्वादिना बन्धित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वाभावात् समानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः तथापि सा
 ध्याभावव्यापकत्वघटितनिर्ज्ञेयो साध्याभावसंज्ञातीयाभावे साध्याभावसमानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतया न सोऽप्यपकीभूतपर्यंत
 स्वव्यभिचितीधेयं यत्तु साध्याभाववच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकतायावदवच्छेदकेनैव संबंधेन तदपावच्छिन्नं साध्याभावोत्र साध्याभा
 वशब्दार्थः तथाचायोगोक्तकभेदत्वस्य न संयोगात्मकसाध्याभाववच्छेदकसंबंधेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभा
 वोन साध्याभावे किंतु धूमाद्यभावश्च तत्समानाधिकरण्यस्यैव न्यायः ~~नान्यथा~~ साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन बन्धित्वादिना व
 न्धित्वाद्यवच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरण्येऽप्यप्यपकीभूतस्यैव फलं न चैवं बन्धित्वाभावादिभिरत्र
 वा व्याप्तिः संयोगेनैव सापि साध्याभावतया तेषां तस्यैव लान्वयित्वेन तत्संज्ञातीयतया व्यापकीभूतव्याप्यवृत्तित्वाभावाप्रसिद्धि
 तिकाद्या पावं सोऽप्यवृत्तयः साध्याभावातिषामेव प्रवेशतया बन्धित्वाभावाभावस्यापि निरवच्छिन्नत्वेन विकरणावृत्तिकत्व
 रूपव्याप्यवृत्तिविविहेगाभावदानं तत्तत्साध्याभावस्तु बन्धित्वादिमदयोगोक्तकएव तादृशव्याप्यवृत्तिरिति तन्नातादात्म्येन प्रमेय
 मात्रस्य साध्याभावताया मव्याप्तिः तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः अत्रेतु या

साध्याभावः

साध्याभावः

वा

क्रि.टी.जा.

वतः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिर्मुक्तद्रूपवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण यद्
 र्पावच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्वमर्थः । अत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमापहाय साध्याभावसमानाधिक
 रणावृत्तिर्लोको गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यात्रातिव्याप्तिः । गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभा
 वरूपस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणी च सत्तास्वरूपेऽभावे च तर्तरे द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मराहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिव्यापकताव
 त्वावच्छेदात् साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावत्वादिकं न गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावा
 द्यात्मकस्य द्रव्यपत्वाद्यभावरूपस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदकं द्रव्यव्याभिचारदत्तमेतदोष इति प्रादुः । द्रव्यविशिष्टसत्ता
 दित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मरागुणाकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिमासत्तादिकं प्रतिव्यापकतानवच्छेद
 ३३ द्रव्याप्रेरणाद्रूपवच्छिन्नप्रतीतिनचेदंगमनं स्पंदत्वादित्यादीतादृवागितित्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतगतिवत्त्वादिना
 विकालिकसंबन्धेन स्पंदत्वव्यापकत्वादित्यादिरिति वाच्यं । तादृशाभावस्य यत्प्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतोयः संबन्धस्तत्प्रतियो

शाम.
४३

44

गतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वात्तात्त्विकप्रतिपत्तिभावः। परेः परिकृतं निरूपितुमाह। साधनस्येत्यादिना। तद्विशेषावतः सा
 ध्याभावोऽप्येकतत्तत्सजातीयतद्व्यापकीभूताभावेत्यर्थः। तदवच्छेदकत्वमिति। तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतिपत्ति
 त्वे गतावच्छेदकमित्यर्थः। प्रथमेदुषणमाह। इदमित्यादितादृशाभावेति। साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावमित्यर्थः। द्वितीयेदुषणमा
 ह। तेषामेयादिसारि। तद्विशेषाभावेति। साध्याभावप्रमेयत्वादेरिति। न च सामान्यधर्मैराविशेषाभावस्यैव स्थापितत्वात् प्रमेयत्वे
 न गगनाभावस्यैव प्रायुक्तक्रमेण साध्याभावसजातीयस्य प्रतिपत्तिगतावच्छेदकप्रमेयत्वमादाय नान्याप्रतिपत्तिवाच्यतथापिषयत्वापे
 रूपागुरोः प्रमाविषयत्वस्य प्रतिपत्तिगतावच्छेदकत्वेनोक्तव्याप्तितादवच्छेदाच्चेतिभावः। नान्यास्तीत्यावतः। साध्याभावाः प्रत्येकं त
 तत्सजातीयोपे। तत्समानाधिकरणव्याप्यहृ। यभावस्तत्प्रतिपत्तिगत्वमेव व्याप्तिः। व्याप्यवृत्तित्वं तु हेतुहेतुसामानाधिकरण्य
 अधिकाराधर्मवृद्धिनाभावमिन्नत्वोभयाभाववत्त्वेति न धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्तत्सजातीयस्य वृद्धिधूमोभ
 यत्वाद्यवृद्धिनाभावस्य प्रतिपत्तिगत्वविषयधूमसाध्यकवन्त्यदेशनातिव्याप्तिः। तादृशोभयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात्। ए
 वंचयनाभावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यव्याधिकरणाधर्मवृद्धिनाभावमिन्नत्वोभयाभावः। स एव साध्याभावपदार्थः। तेनाभा

वि
 वि
 ५७

शि.टी.ता.
४४

पि१

ब्रह्मप्रमेयत्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटादित्वावच्छिन्नाभावस्याधिकरोग्यतोदो वर्तमानस्य तत्सजातीयहेत्वभावस्य
निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः । इत्थं च इदं सत्त्वादित्यादौ गुराग्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदीव
करोग्यगुराग्यो वर्तमानस्य तत्सजातीयभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धेन नित्यव्याप्तिः । वाच्यप्रमेयादित्यादौ नुव्य
धिकरणाधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावसमानाधिकरणास्पविरुद्धघटत्वघटत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्य घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभा
वस्यैव निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वागलिनः प्रतियोगितामादयत्तद्वरासंभवइति यथा श्रुतं तद्वरासंभवातिप्रतीप इति प्रादुः
व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येति परिहारात्तल्लघुलक्षणात् । यदेति । तादृशादिति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावात्तत्पर्यः । अत्र यत्संबन्धेन साध्यव्यापकतात्संबन्धावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्तत्संबन्धेन
मद्वारावच्छिन्नप्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसितार्थः । तेन गमनं स्पृष्टत्वादित्यादौ गमनत्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुण
नत्वत्वादिभिकालिकसंबन्धेन स्पृष्टत्वादिहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः । नैवावाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकमादौ
वक्तव्यत्वात्पि नित्यरामं भवेत्प्रतियोग्यवृत्तिस्त्यादिप्रमाणवता गतुपपत्तिः । न च दूमत्वेन दूमत्वाभावस्यैव बहिर्विषयमवच्छेदकभाव

राम.
४४

त्वादिपि तन्मत्वाद्यभावस्याय. पिंडासत्त्वं च रास्यरूपसंबंधेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात् तन्मत्तियोगिता च छेदकी भूतवद्विषयभेदस्य दि
 भिर्वद्विषयवच्छिन्नं प्रतिव्यापकतावच्छेदादुपवान्वहेरित्यादवतिव्याप्तिरिति वाच्यं. यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकवच्छि
 न्नवद्विषयवच्छिन्नाभावव्यक्तिभिन्नलोभयाभावः तादृशप्रतियोगिताया एवावच्छेदकधर्मस्य लक्षणा
 घटकत्वादिति संक्षेपः ॥ ६ ॥ ॥ परं त्विति साध्याभाववद्विषयस्य घटत्वादिना भावमादय्य अभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो
 धनं लक्ष्यं तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमत्र देशिकविशेषणतयेव ग्राह्यं. तेन निर्धूमत्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकसंबंधेन व
 न्यदिवृत्तित्वाद्यावत्त्वोपायनेपि नातिव्याप्तितावस्य. वद्विषयमाहात्म्येयत्वादित्यादेरप्रप्राप्तिः. अधिवृत्तगाधर्मवच्छिन्न
 साध्याभाववत्संयुक्तत्वादिसमर्पितप्रतियोगिताकसंयुक्तत्वादिसामान्याभावस्य हेतावत्त्वाद्धर्मोत्पत्तिरनुक्तवत्संभव
 तु नास्ति तादात्म्यसंबंधेन सहेतावत्त्वलक्षणागमनादधिकरणधर्मवच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरण
 धर्मवच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्वात् तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वात् तावद्विषयवदभावस्यैव हेतोर्मत्वादिति संक्षेपः
 न संबन्धनहेतुतावृत्तिमहत्तत्पदत्रापि वृत्तिमत्तत्वेनैव बोध्यमिव धातुः. तदभावस्येति तत्साध्याभावस्येत्यर्थः. तात्पादाविति सामं

शि.री.जा.
मातिर
४५

तत्त्वपरित्यागित्वोक्तसंबंधान्तरापोहसिमानतद्वनित्वमुपदर्शितं न हति। नान्यापि हेतुतादृशसंबंधेन यो हतिमानतद्वनित्वे
न तादृशाभावस्यावतर्गतत्वादिति भावः। अत्र हतिं नृत्तित्वे देशिकविशेषणतया प्राप्ताते न वाच्यं। द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधि
कराधर्मावच्छिन्नत्वात्वाद्यभाववत्समवेतत्वं समनिपतप्रतियोगिताकसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुता घटकसंबंधेन ह
तिमतिस्पष्टेकानिकसंबंधेन वर्तमानस्य देशिकविशेषणतया द्रव्यत्वादिहेतावसत्वेपि नाप्यापि। इत्यत्रापीत्यपि कारणासाध्या
भाववतिरतिरपि हेतुता घटकसंबंधेनैव ग्राह्य इति व्यतिरेकः। तेन तत्तत्समावयवव्यवस्थाभावस्यापि पूर्वोक्तिद्वितीयवित्यासाध्याभावत्वे
न तद्वनित्वसंबंधसामान्येन पादसिः तदभावस्य तत्तदभाषयवासमानकालीनद्रव्यरते। धूमहेतावसत्वेपि वह्निमान्द्रुमादित्यादौ
नाप्यापि। ननु साध्यप्रतियोगिताकाभावमात्रप्रवेशे धूमस्य तत्तद्व्यभाववद्वनित्वात् वह्निमान्द्रुमादिसत्राप्यापि। साध्याभावश्च
इकधर्मावच्छिन्नाभावप्रवेशे तु गगनादेसाध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशासाध्याभावस्य केवलान्वपित्वात्। एवं प्रागाप्या
गुणावान्धमेपवान्वाद्यिवीज्जारित्यादावप्यापि। तादृशाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धरतयाह। साध्याभावश्चेति। शर्ववदि
ति। प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिश्चाभावोत्र साध्याभावशब्दार्थः। यथाश्रुते साध्याभावत

राम.
४५

प्रवेष्टोतासंगत्यापत्तेः। अत्रापिपुनसंबंधेनसाध्यव्यापकतातेनसंबंधेनतादृशरूपावच्छिन्नाभावोपपत्त्यः। तेनज्ञानवानात्मत्वदित्यादौ
 स्वरूपसंबंधेनसाध्यव्यापकस्यप्रमेयत्वादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावाधिकरणासमवेतत्वाभावस्यस्यदत्वादिनिष्ठस्यआत्मत्वहेता
 वसुतेपिनरुतिः। यत्तुसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतादृशरूपावच्छिन्नाभावानांविबद्धरात्। तानवानात्मत्वदित्यादौनप्याप्तिः। का
 लिकसंबंधेनप्रमेयत्वाभावस्यसाध्यताघटकसमवायसंबंधेनप्रमेयत्वाभावस्यसाध्यताघटकसमवायसंबंधेनवच्छिन्नत्वान्
 रस्यचआपत्तापितेनैवसंबंधेनग्राह्यतेनविषयतयासाध्यव्यापकस्यज्ञानोरेसाध्यव्यापकताघटकसमवायसंबंधेनभाववतिहे
 तावत्तेमानतेपिद्वयंएषिवीत्यादित्यादौनप्याप्तिरितिस्तु। ह्यनियामकसंबंधेनसाध्यतायांतदवच्छिन्नप्रतिभोगित्वाप्रसिद्धा
 सहेतावप्याप्तिः। धूमवान्वहेरित्यादावतिमासिश्चअधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतिभोगिताकस्येव। संपोगसंबंधावच्छिन्नाभावस्य
 व्याप्यवृत्तित्वाधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्यवृत्तिमहत्तित्वात्। प्रमेयवान्द्रव्यत्वादित्यादौतादस्येनसाध्यतायामप्याप्ति
 म्। साध्यताघटकतादात्म्यसंबंधेनप्रमित्यत्वादेरेवसाध्यव्यापकतावच्छेदकतयातत्संबंधेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेतिदि
 क्। बन्दिमाधूमाधूमादित्यादावप्याप्तिः। बन्दिसेयोगाभावस्यापिसाध्यव्यापकतयातदभावात्मकवन्दिमिति॥ बन्दिमाधूमा

नि
 नद्विधा
 सावस्यापि

शि. टी. जा.
४६

संयोगवद्वित्वसामान्याभावस्यैव घटादिनिष्ठस्य हेतावभावादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विरोधितः। वस्तुतस्तु निरुक्तसाध्याभा
वाधिकरणात्त्वमवश्यं वैशिकविशेषात्तया प्रवृत्त्या। अन्यथा द्रव्यगुणादित्योदो द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसंबन्धेनाधिक
रगो गरास्पृष्टः। द्रव्यत्वाभावे तस्मै तत्त्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावमत्वाद्याप्यते। तथा च वद्वित्वसंयोग
गत्सकसाध्याभावस्य तादृशसंबन्धेनाधिकरणाप्रसिध्या तस्मादाया व्याप्तिवारणार्थं निव्याप्यवृत्तिपदं परंतु रूपवानुधि
वीत्वादित्योदो रूपत्वादिनानित्यसमावेताभावस्य तादृशधर्मावच्छिन्नाभावतया तद्वत्समवेताः। भावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हे
तावमत्वाद्याप्यतो व्याप्यवृत्तिपदं। न च तस्याविव्याप्यवृत्तित्वादुक्तदोषतादवश्यं। यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसंबन्धेन स्वा
वच्छेदकावच्छिन्नवद्वित्वस्य अधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च द्वयोर्धर्मातिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकस्यावच्छिन्नतादृश
भावस्योक्तत्वात्। रूपत्वादिनानित्यसमावेताभावस्य अधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्यावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नवृत्तित्वा
देव युदासः। एतेन संयोगाभावत्वादेसाध्यवृत्तिरुद्भावावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणस्य घटितसाध्यव्यापकता
नवच्छेदकत्वेऽपि न व्याप्यवृत्तिपदे वैयर्थ्यमिति ध्येयं मिश्रलहारादवापितत्तसाध्याभाववद्वित्वत्वव्यापकव्याप्त्यवृत्तिधर्माव

ननु वद्वित्वा
संयोगादि

ननु वद्वित्वा संयोगादि संबंधावच्छिन्नवद्वित्वसामान्याभाववद्वित्वस्याप्यलोकावच्छिन्नवृत्तिवैश्यादेव मिश्रलहारादवापितत्तसाध्याभाववद्वित्वत्वव्यापकव्याप्त्यवृत्तिधर्माव

राम.
४६

भावीयावदंतर्गतः

ननु वद्वित्वा संयोगादि संबंधावच्छिन्नवद्वित्वसामान्याभाववद्वित्वस्याप्यलोकावच्छिन्नवृत्तिवैश्यादेव मिश्रलहारादवापितत्तसाध्याभाववद्वित्वत्वव्यापकव्याप्त्यवृत्तिधर्माव
ननु वद्वित्वा संयोगादि संबंधावच्छिन्नवद्वित्वसामान्याभाववद्वित्वस्याप्यलोकावच्छिन्नवृत्तिवैश्यादेव मिश्रलहारादवापितत्तसाध्याभाववद्वित्वत्वव्यापकव्याप्त्यवृत्तिधर्माव

ननु वद्वित्वा संयोगादि संबंधावच्छिन्नवद्वित्वसामान्याभाववद्वित्वस्याप्यलोकावच्छिन्नवृत्तिवैश्यादेव मिश्रलहारादवापितत्तसाध्याभाववद्वित्वत्वव्यापकव्याप्त्यवृत्तिधर्माव

ननु वद्वित्वा संयोगादि संबंधावच्छिन्नवद्वित्वसामान्याभाववद्वित्वस्याप्यलोकावच्छिन्नवृत्तिवैश्यादेव मिश्रलहारादवापितत्तसाध्याभाववद्वित्वत्वव्यापकव्याप्त्यवृत्तिधर्माव

मि. टी. जा.

43

[illegible]

+ तद्वृत्तित्वस्य साध्याभाववद् द्वित्वत्यागितीति समानाधिकरण्याय मन्तव्यं तद्वृत्तिनाभावात् ननु रणघटकता च +२

४९

49

五

4

एवेतिदिक्॥यस्यकस्यचित्सामानाधिकरणमध्यावृत्तकमनसैलैतियोगितासमानाधिकरणात्तन्निवेशापेक्षयात्वाद्यवमनुसृत्या
ह।वृत्तित्ववृत्तिनावेति साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिनावेति॥येतिपाठेसाध्याभाववत्पदं संपातयान।यद्यपि वृत्तित्ववृत्तिधर्मनिवृत्ति
नप्रतियोगिताकस्यधूमत्वादिसामान्याभावस्यघटाघन्यत्वाभावस्यचहेतावसत्वाद्विद्भिमाश्रुमादित्यादौसर्वत्रासंभवः।तादृशध
र्मीनवृत्तिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षारोपिघटभेदत्वेनघटभेदनिर्वहिवृत्तित्वान्यतगभावमप्यतादृशमहेतावसत्वा
नतथापिपूर्ववदत्रापिकल्मेहेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वमिन्नावृत्तित्वेनपिप्रतियोगित्वविशेषणीयमित्युच्यते।संन्यूनव
ृत्तिधर्मनिवृत्तिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायाएवतादृशवृत्तित्ववृत्तिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मनिवृत्तिन्नवृत्तित्वविवक्षितमित्यपिकश्चित्।वृत्ति
त्ववृत्तिनाधर्मिणावेतिपाठेतुधूमत्वाद्यभावमादायास्तभवभयादेवधर्मिणावेति॥कल्पान्तरेहैवः।तथाचधूमत्वत्वघटभेदत्वादेस्त
दृशवृत्तित्ववृत्तिरिक्तधर्मत्वादेवतदवच्छिन्नसामान्याभावमादायनासंभवः।वाच्यप्रभयादित्यादौतुतादात्म्येनहेताविरुद्धघटत्वपट
त्वाभ्यामवृत्तिगगनादिनावा

वृत्तिताभावमादायलक्षणासमन्वयइतिध्येयं।स्वयापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेमव्यावृत्तिमाह।आलोकावृत्तित्वेनेति॥नि

तासाधसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणारेव नानि व्याप्तिरिति वाच्यं। तत्रापि द्वयत्वादेः साध्ये स्वयस्य च यथादिना सत्त्वादिहेतोश्चा
 तिव्याप्तिः तादृशसंबन्धेन हेतौ च वृत्तिमत्रयात निष्पत्त्यावद्भावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च हेतौ सत्त्वात्। एवं महाकाला
 यो घटादित्यत्र कालिकसंबन्धेन हेतावतिव्याप्तिः। तत्र हेतुता घटक कालिकसंबन्धेन महाकालवृत्तेन स्तेनसंबन्धेन तदवृत्तित्वा
 संभवात्। सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात्। अन्वयाघटादिहेतावपि रविकालविच्छेदेन महाकालवृत्तित्वाभावसत्त्वाद्
 क्तविव्याप्तिना दवस्यत्। एवं द्वयत्वादेः साध्यायामवृत्तिगणनादिहेतावतिव्याप्तिः। विशिष्टसत्तायामव्याप्तिश्च। इव्यान्वसित्यु
 र्गादौ विशिष्टसत्तायाः वृत्तित्वादिति वदन्ति। यदि च वृत्तिमद्वयसंयोगावेतसाध्याभाववृत्तित्वाभावात्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणात्। न
 सामान्यकधर्मत्वमिति विवक्ष्यते न तन्नैतेषामेकोपि दोषो दमादधाति। वृत्तिमद्वयस्य दत्तादौ सर्वत्रैवेदोशकविशेषात्तासंबन्धेनैव
 वृत्तेर्निवेशनीयत्वात्। अथवा अधिकरणत्वमात्रमेव संयोगादिसंबन्धेनावर्तमानत्वादुपमानवहेतित्वावतिव्याप्तिप्रसंगारितिके
 यं अमेवित्तादिना साध्याभावकृदाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वादिना अभावमादाय अभिचारिण्येति व्याप्तिरतो यावत्तरसुक्तं। तथा
 च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावसंबन्धेन तावत्सत्त्वान्नातिव्याप्तिः। न च तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वोक्तावपि तादृशाभावमूदासः

अत्र २

तत्र १

गतपादतिमतामेव साध्याभावार्कप्रवेशे तु घटत्वाभाववान् इत्यादिपादावति व्याप्तिः । अधिकाराद्यमविच्छिन्नसाध्याभावस्यैवेति
 कविशेषगतपादतिमत्तपादकदाधिकाराद्यवृत्तित्वाभावस्यापि तादृशमविच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् । एवं कालिकसंबंधाद्यधि
 न्नप्रतियोगिताके गगनत्वाद्यभावस्याभावे साध्याभावो न तादृशव्याप्तिः । गगनत्वाभावघटितकृतस्य देशिकविशेषगतपादरधि
 कारांतद्वृत्तित्वाभावाभावस्य वृत्तिमति शब्दादो प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेतावभावादिति चेन्न । साध्याभावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियो
 गितावच्छेदकविशिष्टसाध्यावत्त्वबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबंधकतावच्छेदकोपसंबंधेन वृत्तिमतः साध्याभावकृतस्योक्तत्वात् । सं
 योगाभाववान्येयत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपसाध्याभावो न तादृशसंबंधेन वृत्तिमान् निरवच्छिन्नसमवायिसंबंधेनैव संयोगा
 दिति श्रवणस्य तदभावधीविरोधित्वात् ततो न तत्रा व्याप्तिः । केवलान्वयिनिचितादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यावत्त्वबुद्धिर्भा
 त्तमकेवमुक्तम् । सत्यादि । घटत्वेन वा व्युत्पन्नमस्तीति बुद्धौ जातपि घटत्वेन वाच्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयान् घटत्वाद्यभाववत्तावुद्धिप्र
 तिसमवायादित्याद्यत्वादिप्रज्ञानि श्रवणस्य प्रतिबंधकत्वादेव ज्ञानासाक्षादेव दासः । तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वम
 वशेनैव समुदायपदसार्थकं भवतीत्यतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे । तादृशेति । स्विति स्वप्रतियोगिता । तद्व्यापकं यत्साध्याभावकृत

तत्र १

तादृशसंबंधेनैव व्याप्तिः ।
 अस्त ५

श्री. टी. जा.
५०

धिकारावृत्तित्वं तादृशप्रतियोगिताकृत्यर्थः। प्रयोजनं चेति। वह्निमाभूमादित्यजालोकावृत्तिसामान्याभावस्य साध्याभावकृताधिकार
रावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यावदंतर्गतस्य हेतवसत्वादतः स्वव्यापकेति तथा चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभा
वप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वहति वृत्तित्वं धुमत्वादौ व्यभिचारदित्यप्यभावेन लक्षणाघटक इति केना व्याप्तिः। प्रतियोगिताया
तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वानुक्ता विरं च ज्ञेयत्वादित्यादाव व्याप्तिः। प्रतियोगिताक साध्याभावकृदवच्छिन्नतात्वकस्य घटवृत्तित्वसा
माभ्याभावस्य यावदंतर्गतस्य हेतवसत्वात् तदुपादाने च तादृशाभावप्रतियोगित्वेन वाच्यत्वाभावकृताधिकारावृत्तित्वव्यापके
घटवृत्तित्वे व्यभिचारदित्यस्य लक्षणाघटकत्वान्ना व्याप्तिरिति भावः। अत्र च प्रतियोगिता स्वभूतवृत्तिधर्मानवृद्धिनायात्याने
नंदवाच्ये ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तित्वेन रूपेणावृत्तित्वसामान्याभावः ~~विना~~ स्पष्टान्यत्वादित्यत्र हेतवसत्वेऽपि ना व्याप्तिः। सार्वभौ
ममते चेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वेन घटवृत्तित्वघटान्यवृत्तिकोभयाभावमादाय ना व्याप्तिः। तत्प्रतियोगितायाः तादृशवृत्तित्व
व्यापकत्वादिति ध्येयं। स्वव्यापकत्वदत्तस्य पूर्वलक्षणात्तेव व्यावृत्तिः। तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वरत्नस्य प्रागिव वह्निमाभूमादित्या
दौ व्यावृत्तिः। अत्र महानसादेः साध्याभावकृतानधिकारात्वात् किंतु केवलान्वयिष्यत्वेऽप्येतादौ नाह। प्रायमिति न च स्वव्यापके

व्याप्तिः

व्यापः

रामः
५०

पि३

उत्तर

न चैवं गणना कायवा न्यायत्वादिसंवाद्यातिः गत न स्यादपि साध्या सावतया न दधिकरणप्रसिद्धेरिति वाच्यं। एतन्मतेनापि साध्या कायवादि
 होषणीयता न व्यक्तते गतं स्वभावविशले मा नानावाच्येति वाच्यः ७

स्याद्यपेक्षालाघवासाध्याभावकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाव्यावृत्तेरिवेपंतान्तरावृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादाय केवला
 न्वपिनित्यसंभवादिति वाच्यं। वन्निमाधूमादिदेवाद्यंतेपत्वादित्यादेरसंबन्धापत्तेः। निर्वन्निवृत्तित्वत्वेन घटित्वत्वापेक्षया
 तेन च न्यभावकूटाधिकरणावृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावावृत्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकेन तदवच्छिन्नाभावाप्र
 सिद्धेरिति वाच्यः। ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वयोयावतः साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वृत्तमेवोच्यतां कृतं पद
 प्रवेशेनेत्यत आह। साध्याभावेति। साध्यप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थः। व्यधिकरणीति। साध्यप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वमा
 मायाभावावृत्तिमात्रनिवृत्त्यादिति वाच्यः। अत इति। तथा च धूमाभावकूटाधिकरणावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्वृत्ति
 त्वत्वासाध्याभावे सेववन्निमादिहेतवस्तान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। अत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि
 ताकेत्यत्र समुदायपदस्य फलं प्रत्येकं कृतं। प्रतियोगिताव्यापकं साध्याभावसमुदायाधिकरणावृत्तित्वमित्यत्र समुदायपदस्य फलं
 तु नालोकावृत्तेरभावमादाय वन्निमाधूमादित्यादावप्यपि वारं तादृशाभावस्य स्वव्यापकवृत्तित्वत्वे मुक्तावपि वारं संभवात् धूमत्वा
 दावपि तदभावप्रतियोगितासत्वात्। परंतु नालोकावृत्तित्वस्याभावमादायाव्यपि वारं मेव न फलमिति प्राचः। तदुक्तं। स्वाप्रतिष्ठित्येता
 वृत्ति

शि. २. जा.

५१

भावाप्रतियोगिनः साध्याभावकृदाधिकारादृत्तित्वस्याप्येवमानस्याप्यतमावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताकात्यंताभावत्वेनेवतादृश
वृत्तित्वाभावानां निवेशात्। अत्र च स रुदेव समुदायपटस्यांतर्भावेनोभयथा तन्निवेशे फलानुसंधानस्य वाप्यसंज्ञानस्यानुधावनसमा
नसात्। अन्यथा साध्याभाववदृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वाधिकाराधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिता व्यापकसाध्याभावकृदा
धिकारादृत्तित्वात्कताभावादेव व्युदासात्तमादाय अभिचारिण्यतिप्रसंगवारणार्थं व्यपकतासमुदायपटोपन्यासानोचित्यापत्तेरिति
ध्येयं। धूम इति नातिव्याप्तिरित्येव न्वयः। एवमप्येपि। ननु संबंधविशेषाविवक्षायां प्रत्ययो सन्न कर्मनित्यरूपादिकमेव वत्त्वभावकृ
दाधिकारावाच्यं। विभुमुत्तजानां यथायोगं कालिकसंयोगाद्विज्ञानविशेषात्ताभिर्वह्निमत्वेन द्रव्याः साध्याभावकृदवत्वविरहात्। वन्म
समानकालिनस्य धूमा संयोगि द्रव्यस्यासत्त्वात्। तथा चात्र साध्याभावकृदवतिहेतुतावच्छिदकसंयोगसंबंधेन वृत्त्यप्रसिद्धे वधुमे
नातिव्याप्तिः। समवायेन धूमस्य हेतुत्वे च विरुद्धत्वादेव न व्युदाससंभवात् अत आह। संयोगेने चेति। तथा च विवहे साध्यत्वे तथा चात्र
वन्मभावकृदाधिकारायान्नित्यरूपदिकं हेतुतावच्छिदकसमवायसंबंधेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादे प्रसिद्धस्याभावोवर्त्तते एव वन्मव
यवत्वे इत्यतिव्याप्तिरप्याद्यदिसाध्याभावकृदवच्छिदकसंबंधेन साध्याभावस्य प्रवेशेन स्यादिति भावः। ननु समवायेन वन्मभावस्य वन्म

तत्त्वसंय

राम.

५१

तत्र २

१ अथैवमप्यसामानाधिकरणात्
प्रामात १

वपवत्सामानाधिकरणात् हेतुसमानाधिकरणात् विशेषणैव न तादृशभावसंतर्भाव उक्त हेतुवति व्याप्तिरित्येवं तस्मा
ह पर्वतेति । अत्र पर्वते समवायेन वन्त्यभावसंयोगेन वन्त्याभावस्य च वन्त्यवयवे हेतुसमानाधिकरणात् तदुभयघटितसाध्याभावक
टाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्समवेन त्वाद्यभावस्य तादृशसंयोगिहेतोस्तत्वादित्यसिः । यत्संयोगेन वन्तेः साध्यत्वे वन्त्यावयव
त्वस्य विरुद्धत्वादेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषागदेव न द्वारपितुं शक्यमित्यतः पर्वतेत्यादिहेतुत्वमिति तत्तुल्यं । वन्त्यवयवे
पिसंयोगेन वन्त्यंतरस्य रत्याविशेषविहात । तादृश्येन साध्यात्वा नुरोधेन साध्यसंबंधिता मात्रैव सामानाधिकरण्यप्रवेश्यत्वा
चेति भावः । संबंधद्वयेति । पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवन्त्यभावानधिकरणात्वात् । वन्त्यवयवस्य च समवायावच्छिन्नावन्त्यभावान
धिकरणात्वादिति भावः । नातिव्याप्तिरिति प्रागुक्तरीत्या साध्यासाध्याभावकटाधिकरण्येनित्यस्यादेहेतुताघटकसंयोगसंबंधेन वृत्त्यप्रसि
ध्यावन्तिमाश्रमादित्यादावव्याप्तिरिति विद्वद्वयं । अत्र च रत्यनियामकसंबंधस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्यवृत्तमुक्तं । अनिवेजत्वादि तेन
त्यादौ स्वात्मित्वादिसंबंधेन साध्यातायां व्याप्तिः । साध्यातावच्छेदकत्वमन्यवृत्तमुक्तं । अनिवेजत्वादि संधेयस्य संबंधातिरिक्तसामाना
धिकरणासंबंधावच्छिन्नसाध्याभावोपपत्तिरिति न युक्तं । इत्येतादित्यादौ व्याधिकरणासंबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिप्रसं

न १

धनी १

नि. टी. जा.
५३

७२
गानानुसाध्याभावोपेक्षाध्यातावच्छेदकस्यैव विवक्षितः। तदा प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यत्र व्याप्तिः। प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेः।
तच्च साध्यतावच्छेदकानि रिकसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरणवशाध्याभावोपेक्षा। तथा च अदृष्टिगगनादिना प्रमेया
देरभाव एव तत्र साध्याभावः सुवचन इति वाच्यं। प्राणायामगुणानि रिकत्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रसंगात्तदा दृष्टागुणत्वस्य ग्राह्यगंध
त्वापेक्षयागुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया अधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावमिव तादृशसाध्याभावत्वादत आह पिति। स्वप्रतियो
गिताप्रतियोगिताव्यापकसाध्यातावच्छेदकस्य फलमाह। एषिधीत्वाभावादि तत्र द्विपक्षे घटादिः तथा च घटादृष्टित्वावच्छिन्नाभा
वो घटितसाध्याभावकृदाधिकरणाप्रसिद्धा एषिधीत्वाभाववानजलत्वादित्यादीना व्याप्तिः। घटदृष्टित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता
याः पटत्वाटविपक्षित्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकतया तादृशाभावानां लक्षणघटकत्वात्। प्रतियोगिताभेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नप्रति
+ पटदृष्टित्वावच्छिन्नाभावः प्रतियोगितायाः एकत्वादिति भावः। सदेताविति ना व्याप्तिरित्यन्वयः। वह्निमान्द्यमादित्यत्र साध्यातावच्छेदकसंयो
गसंबंधनविषयीभूततज्जलाद्यदृष्टित्वावच्छिन्नाभावकृदस्य गुणादौ द्रव्यं एषिधीत्वादित्यत्र विपक्षीभूतरूपासादिप्रत्येका समवेतसामान्या
भावकृदस्य जात्यादावधिकरणात्तासत्त्वान्नदप्रसिद्धिनिबधना व्याप्तेरुक्तस्य लेखिहा ननु भयं नोदास्तं। ननु पाचतामिकाधिकरण्यतावत्स
तत्र

वत् २

विति ५

राम.

५३

वर

शि. टी. जा.

५३

कस्याप्यव्यापकतया निरुक्तसाध्याभावप्रसिद्धेरिति वाच्यं। एकविंशतिपरत्वात्किं रक्तस्योभयत्वस्य सार्वभौमप्रतिपक्षिभिन्नसंबन्धेन सा
ध्यातावच्छेदकत्वादिति भावः। साध्यातावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकेत्यस्य फलमाह। नापीति। घटत्वाभावविनसाध्यत्विसाध्याभावक
द्वयं घटस्यैव सुलभमतउक्तमभावत्वादिति। अदिना प्रमेयत्वादेः उपग्रहः। तथाचाभाववान् प्रमेयवान्वा दित्वादित्यादौ साध घ
नसमानाधिकरणस्य तदुत्पत्त्याभावकूटस्याधिकरणमसिद्ध्याश्रयाभिः स्यादतउक्तसाध्यातावच्छेदकव्यापकेति। साध्याता
वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादवतस्तदुत्पत्त्याभावानां लक्षणघटकत्वादिति भावः। अत्र स्वन्तरनवृत्तिधर्मनिबन्धिना
याएवप्रतियोगितायाः साध्यातावच्छेदकसमनैत्यवाच्येति न घटत्वाभावत्वेनाभावाभावपटत्वाभावत्वेनाभावाभावप्रमेयसामा
न्याभावयोरैकाधिकरणप्रसिद्धावपिनोक्ताव्याप्तिरवच्छेदकत्वाभावत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितामूनवृत्तिरे
न तादृशप्रतियोगिताकाभावानां लक्षणघटकत्वात्। एवंसाध्यामानाधिकरणमपि हेतोर्वनव्यंतेन सत्तावत्समवेतत्वं
त्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यापकविशेषधर्मनिबन्धिनाभावस्यैव वृत्तिमहत्तित्वात्तादृशस्य च यावत्तएव हेतोस्तत्पिजात्यभाववा
नद्रव्यत्वादित्यादिविरुद्धहेतोर्नातिव्याप्तिरिति ध्येयं। यद्यपि घटवृत्तिवविशिष्टवाच्यं यत्तद्व्याप्तिः। न च घटादिवृत्तिवृत्तिः

राम.

५३

वाच्यभावस्य घटाद्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य च ह्ययोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावाच्यत्वेपत्वादिप्रादावप्राप्तिः न च घटादिरीतिव
विशिष्टवाच्यत्वत्वनप्रतियोगितावच्छेदकतदपेक्षया लघोर्घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन तथात्वात्। तादृशविशिष्टत्वापवच्छिन्नाभा
वानां साध्यतावच्छेदकसमव्याप्यतायोनितान्ताभावो देवव्युदासः घटवृत्तित्वविशिष्टवस्तुमात्रेण तत्प्रतियोगितासत्वादिति वा
च्यं। वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसंबन्धेन घटाव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च ह्य
योस्तथाप्यधिकरणाप्रसिद्धाप्रसिद्धासिद्धतादवस्थात्। न चाधेयताविशिष्टेण घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभावावस्थस्य
त्वपाप्यवृत्तं वाच्यत्वात्। अथवा घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वजन्यत्वादित्यादावतिव्याप्यतेः। गुह्यतादृशवाच्यत्वतावच्छि
न्नाभावस्याप्रसिद्धाघटवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमनितप्रतियोगिताकत्वाभावेन अधिकरणाधर्मि
वच्छिन्नस्येव घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य लघुताघटकत्वात्। तत्रापि दृश्यामिदं स्फुटतयोपेक्षाह। द्रव्यत्वप्रतिबलित्वेति। ननु
सार्वभौमज्ञानमतिविरुद्धयोस्तु यत्त्वस्यातिरिक्तत्वेपि समानाधिकरणायोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वं तथा च दृष्टिबलित्वद्रव्यत्वोभयत्वमाप
दृष्टिबलित्वविशिष्टद्रव्यत्वमेव साध्यतावच्छेदकाभूतं पर्यवसितमिति तस्मान्नियतप्रतियोगिताकत्वाभावादवतदुभयाभ्यन्तरत्वाच्च

शि. टी. जा.

५४

४ द्रव्यान्वा

६८

खिन्नाभावमादाय नानि व्याप्तिः । तत्रातिप्रयोगितायाः एधि वीत्वेपि सत्वेन निरस्तसाध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकत्वादित्यत आह । अपि चेति ।
उद्देश्यविधेयभावस्थले समानलिंगकत्वस्यान्तर्जत्वात् । एधि व्याप्त्यन्तत्वं विज्ञाष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताभ्रमं निराकर्तुं पक्षमुत्तरति । द्रव्य-
मिति । एधि निति । एधि व्याप्त्यन्तत्वे सति द्रव्यान्वा समवेत सकलद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः । न च सकलद्रव्यवृत्तित्वात्तत्र विनद्रव्यत्वस्य सा-
ध्यत्वे समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावात् । गुरुतरसकलद्रव्यवृत्तित्ववदित-
द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नास्यताभावस्य चाप्रसिद्धत्वात्प्रेद्रव्यत्वत्वाप्यवच्छिन्नाभावमादायति व्याप्तेरसंगत्यापत्तिरिति वाच्यम् । द्रव्यत्वत्वादीत्य-
त्र द्रव्यत्वपदेन द्रव्यमित्यकारकतद्विप्रकारत्वे स्य वाग्रेव लब्धत्वात् । तस्य च द्रव्यान्वासमवेतत्वमपेक्ष्य न घुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वासंभवादिति भावः । द्रव्यत्वत्वादीत्यत्रादिना वद्विषय्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य एधि वीति । एद्रव्यत्वत्वस्य ह्योरेवच्छेदकप्राप्तिग्रहः । ३०
ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमानाधिकरणाधमनिववच्छिन्नप्रतियोगिताकभावरूपसाध्याभावपदार्थो वाच्यः । तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य
साध्यतायां द्रव्यत्वसाध्याभावस्यान्तर्जत्वात् । तत्रातिप्रसंगः । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमात्तादृशसाध्यतायामपि नाति-
व्याप्तिरत आह । किंचेति । ननु विशिष्टातिरिक्तत्वमत्रेद्रव्यत्वादिसामान्यभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वा-

व्यक्तिः

वृत्तित्ववि

३२

राम

५४

भावादेवतमाहापतित्वापिरत आह किंचेतिनुप्राच्यते तौ वायुत्वादेौ अप्रसिद्धेति का न स्पष्ट कलहपवत्वेपि साधवत्ता विरोधिता घटक सं
 खेन समवायेन तदनधिकरणत्वादिति भावः ॥ अंकते यावतामिति तथा च अधिकरणसमीकित्वाभावे रैकाधिकरणपक्षस्य तत्राप्यसा
 धिकरणो रतित्वप्रसिद्धेनाप्यसिद्धिभावः विवक्षिते पीत्यपीना तादृशविवक्षाया अपि व ॥ अंगातिव्याप्तिवित्ता ननु यावतामिथसा ॥ ३ ॥
 मानाधिकरणयं तावतां समुदायो विवक्षितः किंवा यावतां साध्याभावांतरा सामानाधिकरण्यं तावतां समुदायो ॥ मिथैतः प्रथमेदमि
 त्यादिअत्रेदमिति रपि व्याविशेषणं न तु पक्षनिर्देशः तथा सति घटतद्वायुद्वित्वकुड्यतद्वायुद्वित्वादिनामेव तद्वायो मिथसा मानाधिक
 रणपक्षसाध्याभावानामधिकरणो तद्वायो रतित्वदेव वायुत्वादिदेतावतिव्या ॥ एतत्पक्षे ॥ एतत्पक्षिणी समवेतप्रतियोगिकाभा
 वस्य साध्यत्वे वायुत्वादे सहेतुत्वात् ॥ समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पक्षिणी समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसि ॥ वसाध्यत्वायोगानुगतापद ॥ ३ ॥
 ननु एतत्पक्षिणीवृत्तिगुणात्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमेपि वायुत्वादिकंसहेतुरेवा प्रत्येकपरमाणी उत्पत्तिकाले चावयवविनिर्वासे तत्सत्त्वात्
 साध्यांतरमाह ॥ सत्तायेति ॥ अत्रापि पक्षिणीपदे एतत्पक्षिणीपरे ॥ अत्रापि प्रागुक्तद्वित्वव्यक्तीनां तद्वायो मिथः ॥ सामानाधिकरणपक्ष
 साध्याभावतया वातिव्याप्त्यसंभवापत्तेरिति ध्येयं ॥ अत्रापि एतत्पक्षिणीसंवेतत्वात् ॥ प्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वपितया तत्रसा

+ वायुत्वादि सत्कृताधिकरणी भूतवायुद्वित्वेनै + १

अत्रापि ६

घटतद्वायुद्वित्व ६

शि. टी. जा.
५५

अथवापुलास्यहेतुत्वात्सम ~~समवेतत्वापेक्षयागुरुतया~~ एतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावस्यचापसिद्ध्यासाध्यत्वायोगात्सत्तात्पर्यं न च सत्ताः न एतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावेऽप्यप्रसिद्धः। इदं त्वत्वेव तदव
च्छेदकत्वादिति वाच्यं। सकलद्वयवृत्तित्वद्यदितद्वयत्वत्वेव तादृशसमवेतत्वापेक्षयागुरुतया अनवच्छेदकत्वादिति। सत्तात्पर्यसमवे
तत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात्। समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यासाध्यत्वे च समवेतमात्रेणैव तदभावतणमिथः सामानाधिकरण्या
पन्नसमवेतद्वयवृत्तिवोयोहेतुसत्त्वादेव नातिव्याप्तिरतः पृथिवीपटं। ननु वापुल्यस्य उक्तसाध्यसामानाधिकरण्यापन्नसमवेतद्वय
वृत्तिवोयोहेतुभावादेव न तत्रातिव्याप्तिस्तो हेतुतरमाह। रूपवदिति। अप्येहेतुगुणादौ साध्यसामानाधिकरणाः रूपास्यताभावस्य यद्येवमिति
प्रतिकाशावच्छेदेन सत्तात्त्रातिव्याप्त्यसंभवात् रूपवदप्यत्वानुधावना। रूपवदेदस्यापि तदानीं पृथिव्यामुपगमिन्वाह। इत्यादाविति।
आदिनावायुरूपस्य तत्त्वादेः परिग्रहः। तादृशेति। मिथः सामानाधिकरण्यापन्नस्यार्थः द्वितीयेनाह वस्तुत इति। तादृशाभावेति। व्यधिकरणा
पृथिवीवच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः सहस्येति। अवच्छेदकभेदेनाभावभेदस्योपेक्षोक्तं। दुर्वीरेवेति। ननु यावतामिकव्यक्तिवृत्तित्वेतावत्समुदायस्याधि
करणात्त्वानाप्रसिद्धिः नवाप्रागुक्तव्याप्तिः किंच सत्तात्पर्ये तत्पृथिवीसमवेतत्वं त्वस्याभावोद्वयत्वमेव तादृशवान्। ननु सत्तात्पर्ये तत्पृथिवी

राम.
५५

४ नमः
५ रमः

वीसमवेतमात्रं बहुनांतथात्वेगीरवाहसंप्रसारणामानाधिकरण्यापन्नतादृशद्वयत्वादिस्वरूपसाध्याभाषसोमवसिदेतोसत्वादेवनातिमा
प्रतिपदिब्रूयात्तदादोषांतरमाह। किंचेति। यत्तुसत्ताम्यद्विबीसमवेतइत्यत्वस्यरूपसामान्याभावस्यचात्रावाः। मुगतप्रतीतिवत्का
दतिरिक्तयेवेतिनद्विती। हेतोः सत्वासत्वाभ्यांनोक्तातिव्यास्यआश्रयोसंभवरूपतः। किंचेति। तन्मदंइदानीमेवप्रावाभावस्यातिरिक्त
त्वमंगीकृत्यतदोषमिरासैभूतत्वमुक्तत्वात्पतरेत्वावच्छिन्नाभावस्यातिरिक्तत्वादयेभूतत्वमुक्तत्वादिनाअतिव्यास्यमिधानस्य
संविरोधापत्तेः। साध्याभावकृदाधिकरणावृत्तित्वस्यसंयोगसमवायादिप्रत्येकसंबंधेनप्रवेशमभिप्रेत्याह। धूमादाविति। अव्या
प्तिरिति। निर्वन्नेसमवेतत्वसामान्याभावस्ययावदंतर्गतस्यधुमेऽसत्वादितिभावः। संबंधसामान्येनतदोदरावृत्तित्वस्यप्रवेश
मभिप्रेत्याह। साध्यतेति। कालादावित्यादिपदेनदिशःपरिग्रहः। येभिचारिणी। एधिवीद्वयत्वादित्यादौनतुधूमावान्वह्नेरित्या
दौतत्रहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवृत्तित्वविवक्षायासतिव्याप्तिश्चोच्यते। धूमाभावात्तत्वेति। तत्त्वमिदंननुवच्छेदकेधिकरणकालदिगादौ
भूतमात्रेणैवसंयोगसंबंधेनवृत्तित्वसामान्याभावस्यहेतुताघटकसंयोगसंबंधेनयोवृत्तिमानतददोषोक्तत्वात्तदोषमिदंननुवच्छेदके
वृत्तित्वसामान्याभावस्यहेतुताघटकसंयोगसंबंधेनवृत्तित्वसामान्याभावस्यहेतुताघटकसंयोगसंबंधेनयोवृत्तिमानतददोषोक्तत्वात्तदोषमिदंननुवच्छेदके

शि. टी. जा.
५६

रहितत्वेन लक्षणघटकत्वादिति ध्येयां सप्तादीत्यादिना समवेतादेः साध्यस्योपग्रहः। शंकेते साधनेति। तथाच सहेतुस्थले अधि-
करणाधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव साधनसमानाधिकरणात्वात्तत्तत्कृदाधिकरणवृत्तित्वस्यापि तादृशाभावमादौपैवल्लक्षणा-
संगतिः। इत्थं च वृत्तिमद्विपदस्य सार्थकस्यतिरेकिरायपि संभवतीति द्रष्टव्यं। यथा चैवं साध्याभावश्चेदकस्यैव प्रतियोगिताया-
पकत्वदलसार्थकं तथाप्यपार्थितं प्रागेव। यद्यपि हेतुसमानाधिकरणात्वेन साध्याभावानानिवेशेनादृशसाध्याभावकृदवृत्ति-
त्वत्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वं स्यादपि न विफलं। बहिर्मानधूमादित्यादौ आलोकावृत्तित्वावृद्धिनाभावमादायाव्याप्तिप्रस-
ंगस्य तादृशाभावे साधनसमानाधिकरणासाध्याभावकृदाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेवमुदासात्
न चात्र कल्पेतादृशवृत्तित्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं नश्यमेवेति वाच्यं। तथापि साधनसमानाधिकरणासाध्याभावकृदाधि-
करणावृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वसाधनसमानाधिकरणासाध्याभावकृदाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिता-
वृत्तित्वस्यैव सत्त्वं हेतावसत्वात् प्रभूतत्वमुत्तत्वेत्यादिना अतिव्याप्तेः संगत्यापत्तेः। तथापि वृत्तिमत्त्वमालोक्यत्वोभयपक्षाव-
च्छिन्नाभावस्यैव हेतुसमाधिकरणासाध्याभावकृदाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वृत्तिमद्वैतैः धूमहेतावसत्वेन तमादा-

राम.
५६

यावत्प्रतिष्ठा कृत्विनेव तस्य सार्थकत्वं। न च पर्वतवृत्तित्वपर्वताभ्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमात्रायावत्प्रतिष्ठा रार्थव्यास उपवृत्तिधर्मा
 नवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता अवश्यं विशेषणीयेति तत्रैव उक्ताभावस्य व्युत्पत्तिरिति वाच्यं। पर्वतवृत्तित्वपर्वताभ्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभा
 ववारणापह्नित्वपर्याप्तव्यास उपवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितायावत्कथ्यत्वात् तद्वत्प्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तिमत्त्वात्
 काव्यवृत्तित्वोभयाभावेऽपि सत्त्वादिति ध्येयं भूतत्वमूर्तत्वात्पुनरपि योगिताकाभावस्यैव लान्वपित्वात्तत्वेन साध्येऽपि न दम्पत्वा
 दिकं सहेतुरेवेत्यत उक्तं। अन्यत्वेनेति तादृशोति हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्तत्वोभयव्यवहितसाध्याभावस्तो भूतत्वमूर्तत्व
 र्थः। एतद्व्याख्यायित्वादिना जलने जालानां परिग्रहः। अत्र भूतत्वं विशेषगुणावत्त्वं सत्त्वात्मभिन्नत्वं न तु बहिर्निष्ठस्य साध्यात्तात्पर्यमु
 र्त्तत्वमपि स्पर्शवन्मनोऽन्यत्वं जातिविशेषोदात्तत्ववच्छिन्नपरिमारावत्त्वं विशेषगुणावत्त्वं धित्वा सति मनः परिमाराशब्दोऽपि साध
 नसमानाधिकरणात्तादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणस्य सिद्ध्याऽतिव्याप्तमवदति ध्येयं। अनुसाधनसमानाधिकरणयत्किंचिद्व्या
 क्तिवृत्तिसाध्याभावकृत्स्ननिवेदनेष दोषः क्वचिदपि स्पर्शविन्निभूतत्वमूर्तत्वोभयोरसत्त्वात्तदुभयान्तरव्यवहितसाध्याभाव
 कृत्स्नव्याकाशे मनसि च हेतोः सत्त्वात् वस्तुतः समनियताभावात्तद्व्याकाशे भूतत्वमूर्तत्वात्पुनरपि योगिताकाभावस्यैव लान्वपित्वात्तत्वेन साध्येऽपि न दम्पत्वा

शिरोभाषेटीका
जागदीशी

शि. गी. जा.

५७

॥२

१३

तथाचमनो गगनत्वयोरपि न त्वमनस्त्वान्यत् सावधिना वावस्यसाध्या भवव

छिन्नस्मृत्तत्वागैत्वान्तरत्वावच्छिन्नस्य चाभावत्वात् हेतुसमानाधिकरणात् दुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिध्येव नोक्तसूत्रेति आ
दिः। अस्तु च यथावन्तीतिरुक्तसाध्याभावत्वात् नित्यवता प्रत्येकावच्छिन्नस्य यदधिकरणात् तद्वृत्तित्वाभावाः वृत्तिमद्वययोपावृत्तस्तद
त्वमेव व्याप्तिः। तथाच भूतत्वमूर्तत्वान्तराभावभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणो मनसि बहेतोः सत्वान्नातिव्याप्तिस्तत्राह किंचेति ननु
भूतत्वमूर्तत्वान्तरत्वावच्छिन्नाभावस्याभावोः नुगत्यवहारदत्तोरन्येन तु भूतत्वमूर्तत्वोभयस्वरूपः तथाच साधनसमानाधिक
रणात् दृशाभाववति गगने मनसि वा हेतोः सत्वान्नातिव्याप्तिस्तः किंचेतीत्यपि वदन्ति। गुरुचरणास्तु ननु यावन्तो हेतुसमानाधिक
रणापदार्थासाध्यवद्वृत्तिव्यधिकरणाधर्मीवच्छिन्नाभावमिन्नत्वोभयाभाववन्तः तावत्पदार्थकूटाधिकरणाद्वृत्तित्वाभावाः वृत्तिमद्वय
योपावृत्तस्तद्विवक्षितं। तथाच हेतुसमानाधिकरणायोः गगनत्वमनस्त्वयोरवता दृशापदार्थयोरैकाधिकरणाप्रसिध्या नतिव्याप्तिः।
निरुक्तोभयाभाववता घटत्वपटत्वादिना एकाधिकरणाप्रसिध्या वद्विमान्द्रमादिस्यादावव्याप्तेः हेतुसमानाधिकरणापदानमित्य
तः किंचेतीति प्राहुः। कालान्तरसाध्यकस्य कालिकसंबन्धेन हेतोः विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिस्तत्राह किंचेति तथाच महाकालान्तरादिसि
त्वादावित्यर्थः। वृत्तिमन्मात्रस्येवेति तथाच महाकालद्वयत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वयत्वोपावृत्तित्वाभावाव्यधिकरणाधर्मीवच्छिन्नाभावस्य च

॥२
१३

राम.
५७

॥ जागदीशी व्याप्तिवा दः ॥